

DARIA LOŽNJAK DIZDAR

*Institut za arheologiju
Ulica grada Vukovara 68
HR – 10000 Zagreb
daria-loznjak.dizdar@iarh.hr*

GROBOVI UGLEDNICA MLAĐE FAZE KULTURE POLJA SA ŽARAMA
U SJEVERNOJ HRVATSKOJ
Prilog poznavanju ženske nošnje kasnog brončanog doba na prostoru južne Panonije

**UDK 903.2»636/637«(497.5)
Izvorni znanstveni rad**

Rad predstavlja osvrt na grobove u kojima su pokopane bogato opremljene pokojnice kao i pokušaj prepoznavanja kriterija, koliko to dopušta stanje istraživanja, prema kojima su najuglednije žene u društvu bile opremljene za drugi svijet u vrijeme mlađe faze kulture polja sa žarama na prostoru sjeverne Hrvatske. Nošnja i običaji naglašavaju rubni položaj proučavanog područja prema balkanskom i donjopodunavskom svijetu kao i obostrane utjecaje koji su naglašeni osobito na početku starijeg željeznog doba.

*Ključne riječi: mlađa faza kulture polja sa žarama, ženski grobovi, sjeverna Hrvatska, nošnja, Ha B, Velika Gorica, Vukovar
Key words: younger phase of the Urnfield Culture, female burials, Northern Croatia, wear, Ha B, Velika Gorica, Vukovar*

Društveni odnosi prapovijesnih zajednica jedna su od najintrigantnijih tema arheologije, pri čemu najviše odgovora u njihovom analiyiranju zasad pružaju istraživanja groblja. Kultura polja sa žarama s uniformnim načinom pokopavanja na prvi pogled odaje privid egalitarnosti u društvu, no rezultati proučavanja ondašnje strukture društva, kojima je na prostoru južne Panonije B. Teržan (1995; 1999) ukazala kako su razlike ipak postojale. Zanimljivo je kako su analize grobova iz Dobove, Pobrežja i Ruša pokazale kako se, s obzirom na nalaze ženske nošnje, može izdvojiti više bogatih ženskih grobova kao što se prepoznaje i više grupa žena različitog statusa u odnosu na istovremene grobove muškaraca (TERŽAN 1995: 340; 1999: 119).

Pri proučavanju kulture polja sa žarama u obzir treba uzeti i činjenicu da arheologija raspolaže s djelomičnim podacima. Grobovi su paljevinski, osteološki materijal u velikom broju slučajeva nije dostatan za antropološku analizu i određivanje dobi pokojnica, dok su predmeti nošnje spaljeni s pokojnicima, zbog čega su često izgubili svoj osnovni oblik. Također, budući da je riječ o paljevinskim grobovima, za pojedine predmete (npr. za aplikе) nije moguće pretpostaviti svrhu i mjesto u nošnji.

U izdvajanju istaknutih pokojnica potrebno je prepoznati opće kriterije prema kojima su bile opremljene te uzeti u obzir i način pokopavanja kao i strukturu priloga u grobovima. Na području sjeverne Hrvatske, s obzirom na sadašnje stanje istraživanja, može se izdvojiti tek nekoliko bogatih grobova koji pripadaju vremenu kulture polja sa žarama. Vremenski su u obzir uzeti grobovi mlađe faze kulture polja sa žarama (Ha B stupanj), s donjom granicom pojave dvopetljustih fibula kao indikatora ženske nošnje tijekom halštatske kulture. Zasad na području sjeverne Hrvatske nedostaju groblja s velikim brojem sigurnih grobnih cjelina, izuzevši Vukovara.¹

Usporedbom grobnih cjelina na širem južnopanonskom prostoru koje antropološkom analizom² ili češće grobnim priložima ukazuju na pokop žene, uočene su sljedeće pravilnosti u prilaganju predmeta u grobove koje se mogu uzeti u obzir pri razmatranju opreme uglednih žena u društvu: dijademi, nakit za kosu, veći broj ogrlica i privjesci (tablica 1). B. Teržan je analizama nošnje na grobljima Dobova, Ruše i Pobrežje ukazala na razlike unutar pojedine zajednice kao i na lokalne razlike u nošnji (TERŽAN 1995: 339–345, Abb. 11–15; 1999: 119, Fig. 10–13). Prema sadašnjem stanju istraživanja, u mlađoj fazi kulture polja sa žarama na prostoru sjeverne Hrvatske postojalo je nekoliko regionalnih grupa koje se razlikuju prema nošnji, keramografiji i modifikacijama u grobnom ritualu (VINSKI-GASPARINI 1978; LOŽNJAK DIZDAR 2009). Ovdje su u fokusu zanimanja grob 3/1916 iz Velike Gorice te dva kosturna (!) groba iz Vukovara-Lijeve bare (grobovi 320, 202). Svakako je potrebno napomenuti kako je ovdje riječ o jugoistočnom rubnom području rasprostranjenosti kulture polja sa žarama, koji je kao tranzitni prostor otvoren utjecajima kako s balkanskog tako i s donjopodunavskog prostora.

Na prostoru sjeverne Hrvatske izdvojene su sljedeće grobne cjeline bogatih žena iz vremena mlađe faze kulture polja sa žarama: Velika Gorica grob 3/1916 (STARÈ 1957: Y10; VINSKI-GASPARINI 1973: 156, T. 104, 8–21; 1983: 590, sl. 37, 9; KARAVANIĆ 2009: 62, Pl. 67–68; slika 1) te dva kosturna groba iz Vukovara Lijeve bare 202 i 320 (VINSKI 1955: 237, sl. 10 i 12; VINSKI – VINSKI-GASPARINI 1962: 271, T. III, sl. 48–53; T. IV. sl. 56–57; VINSKI-GASPARINI 1973: 164, T. 125, 7–10; slika 2–3). Groblje na Lijevoj bari u Vukovaru prema načinu pokopavanja pripada kulturi polja sa žarama.³ Neki elementi nošnje na pokojnicama u kosturnim grobovima isto ukazuju na pripadnost krugu kulture polja sa žarama.

Grob bogato opremljene pokojnice 3/1916 iz Velike Gorice ukazuje na kombinaciju nošnje poznate na jugoistočnoalpskom i srednjopodunavskom prostoru, dok se na primjeru većeg broja ogrlica sličnosti pronalaze i na obližnjem japodskom prostoru. U grobu su pronađeni par (?) malih naočalastih fibula s osmicom te ulomak najvjerojatnije spirale harfaste fibule⁴, četiri brončana tordirana torkvesa, ulomak narukvice (?) od brončanog lima te spiralni ukras za kosu s pseudoosmicama i nož (STARÈ 1957: Y10; VINSKI-GASPARINI 1973: T. 104, 9–21; KARAVANIĆ 2009: Pl. 67–68).⁵ Ulomak harfaste fibule (sl. 1: 10) tipičan je za fazu Ljubljana Ib i Ruše II Ha B2 stupnja. To je jedini primjerak fibule u obliku harfe dosad uočen na jugozapadnom panonskom tlu (VINSKI-

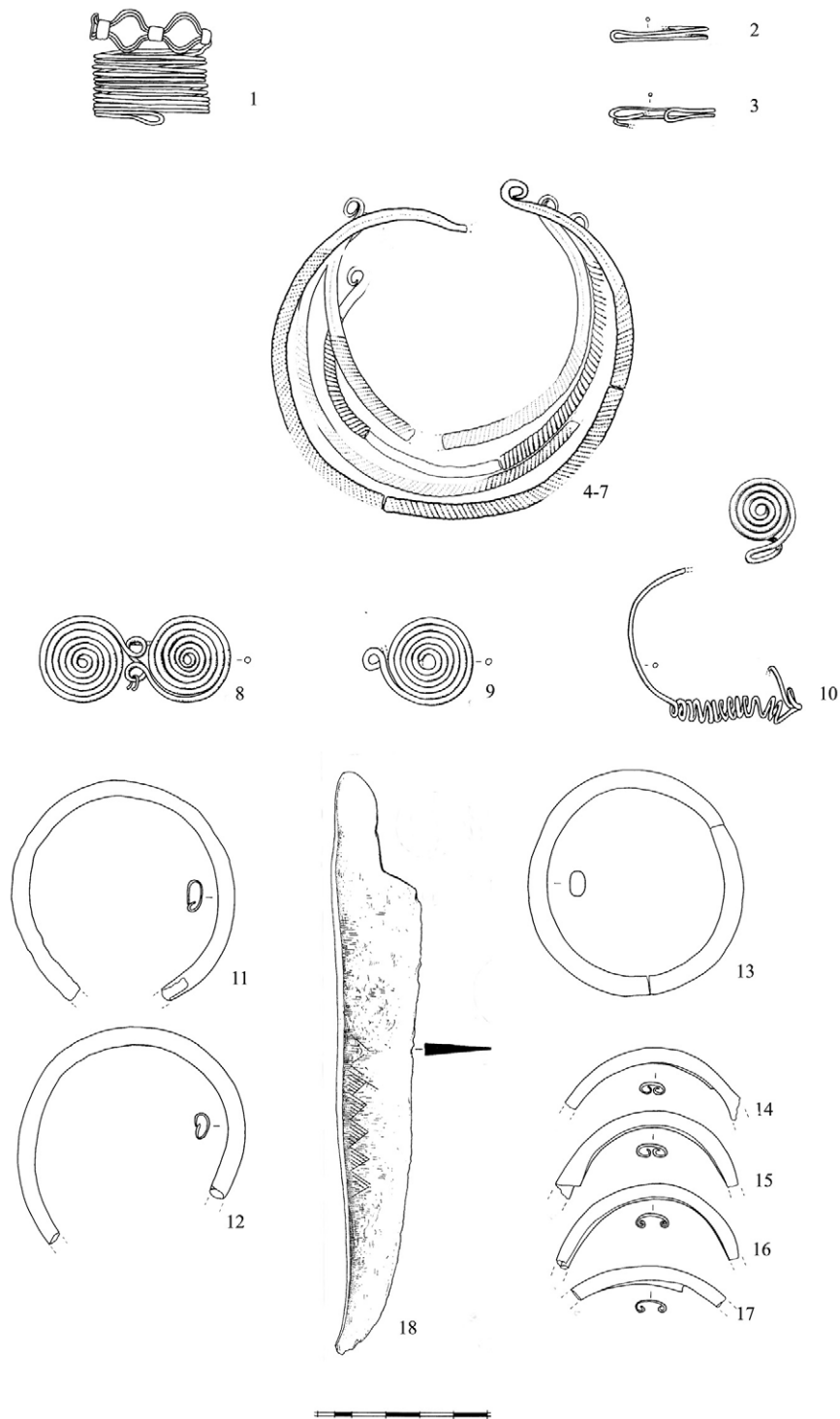
1 Istraživanja groblja u Velikoj Gorici kao i Dalju bila su zaštitnog karaktera (HOFFILLER 1909: 120; 1938: 2–3). Također, mnogi nalazi dospjeli su do muzeja preko muzejskih povjerenika, tako da osim sustavnog istraživanja Vukovara Lijeve bare (VINSKI 1955) i manjeg zaštitnog istraživanja u Ozlju (VINSKI-GASPARINI 1978: 135, sl. 2, 1–6; BALEN-LETUNIĆ 1981) do recentnijih probnih istraživanja u Belišću, Sotinu i Dolini, groblja sa sigurnim zatvorenim cjelinama potrebnim za ovakvu analizu nisu bila poznata.

2 U nekim primjerima nije bilo dovoljno materijala za antropološke analize, dok su u nekim slučajevima posrijedi stara iskopavanja, pa osteološki materijal nije sačuvan.

3 Kod većine grobova spaljeni ostaci pokojnika položeni su u žaru, uz brojne keramičke priloge, što je običaj daljske grupe (101) (VINSKI – VINSKI-GASPARINI 1962: 271), uz prisutnost devet kosturnih grobova koji se i prema priložima razlikuju od ostali grobova (DEMO 1996: 29).

4

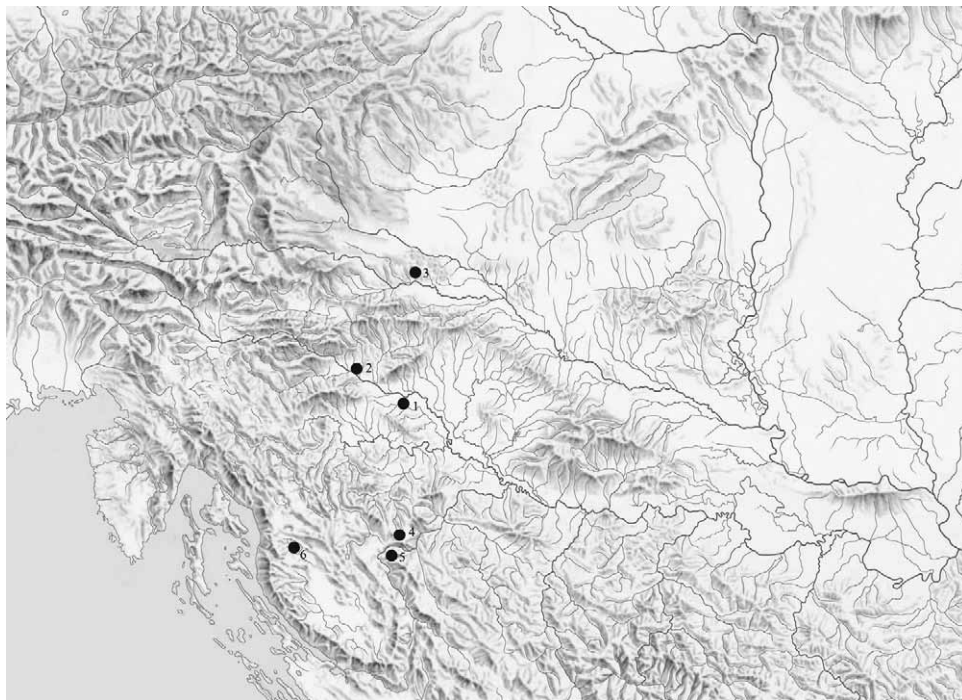
5 U inventaru toga groba kod F. Stareta (1957: Y10, 11–14) i K. Vinski-Gasparini (1973: T. 104, 15–18) se navode i keramički pršljeni koje S. Karavanić pri posljednjoj reviziji ne navodi (KARAVANIĆ 2009: 62).

Slika 1 – Velika Gorica grob 3/1916 (prema: KARAVANIĆ 2009: Pl. 67–68; STARÈ 1957: Y10, 1).
 Figure 1 – Velika Gorica, grave 3/1916 (after KARAVANIĆ 2009: Pl. 67–68; STARÈ 1957: Y10, 1).

-GASPARINI 1983: 590, Sl. 37, 7). Uz fibulu iz groba 3/1916 u Velikoj Gorici, harfaste fibule zabilježene su u grobovima 35 i 50 u Ljubljani koje S. Gabrovec prema nalazu igala sa strehastom glavicom i četvrtastim tijelom datira u Ljubljana Ib stupanj što odgovara razdoblju 9. st. pr. Kr. (STARÈ 1954: T. XXX, 6; T. XLII, 5; GABROVEC 1975: 343, kombinacijska tabela). Gotovo sve harfaste fibule potječu iz grobova te predstavljaju karakterističnu kopču u ženskoj nošnji kasne kulture polja sa žarama i u starijem željeznom dobu sjevernoistočnoalpskog prostora (DÖRRER 2002: 58). U najvećem broju pojavljuju se na području sjeveroistočnih Alpi, najviše u sjeveroistočnoj Češkoj, Šleskoj i Velikoj Poljskoj (DÖRRER 2002: 59, Abb. 2), dok nisu zabilježene južnije od Balatona, u čemu se nalazi i podudarnost s južnom granicom pojavljivanja halštatskih mačeva u Panoniji (DÖRRER 2002: 60). U Donjoj Austriji pojavljuju se u Ha B3 stupnju, a traju i u halštatskoj kulturi (STROHSCHNEIDER 1976: 59, T. 9, 13). Halštatske harfaste fibule⁶ puno su zbijenije u čemu se i razlikuju od harfastih fibula iz kasne faze kulture polja sa žarama (STROHSCHNEIDER 1976: 59–60). Na groblju u Velikoj Gorici u grobovima se, uz harfaste fibule, pojavljuju i sedlaste fibule⁷ koje su prema J. Pauliku prethodnica harfastih fibula (1965: 62, T. 7, 9).

S obzirom na (ne)očuvanost fibule iz groba 3/1916 u Velikoj Gorici teško je govoriti o određenom tipu fibule, što je slučaj i u ostala tri groba s harfastom fibulom na obližnjem jugoistočnoal-

Karta 1 – Grobovi s više ogrlica u mlađoj fazi kulture polja sa žarama u južnoj Panoniji i susjednom području
Map 1 – Burials with more than one necklace in younger phase of the Urnfield culture in southern Pannonia and neighboring area.

6 Pojavljuju se izrađene od bronce ili željeza te su dio nošnje od Koruške (DOLENZ 1969: 21–22, T. 10, 6; GLEIRSCHER 1997: 86) do srednjeg Podunavlja (STEGMANN-RAJTAR 1993: 82, Abb. 27, 7).

7 Takve fibule poznate su s groblja Podolí u Moravskoj (PODBORSKÝ 1970: 126–127, Abb. 14, 1–3; ŘÍHOVSKÝ 1982: T. 29, 2). Pojam sedlaste fibule uveo je J. Filip za prijelazni tip jednodjelne fibule s rudimetarnim ští-

pskom prostoru (Ruše grob 89; Ljubljana grob 35 i 50). Mala naočalasta fibula, ukras za kosu i nož u grobu iz Velike Gorice idu u prilog ranije datacije harfastih fibula od uobičajene datacije u kraj mlađe faze kulture polja sa žarama i halštatsku kulturu u srednjem Podunavlju (BETZLER 1974: 90; NOVOTNÁ 2001: 36; STEGMANN-RAJTAR 1993: 49). Ako se u obzir uzmu nalaz iz groba 89 u Rušama koji sadrži harfastu fibulu (MÜLLER-KARPE 1959: 270, T. 111C, 1–10), zatim grob 35 u kojem je sačuvana samo spirala i dio luka te nalaz iz groba 50 iz Ljubljane, riječ bi bila o najstarijim grobovima s inačicama harfastih fibula u kulturi polja sa žarama koji su datirani u Ha B2 stupanj, odnosno Ljubljana Ib (GABROVEC 1975: 343, kombinacijska tabela), što može ukazivati i na jugoistočnoalpsko izvorište ideja koje su utjecale na srednje Podunavlje.

Uz fibule koje se uklapaju u nošnju Ha B stupnja zapadnopanonskog kruga kulture polja sa žarama, ova pokojnica bila je opremljena i s četiri torkvesa (sl. 1: 4–7). Ovakav običaj, osim u obližnjoj Dobovi (TERŽAN 1999: 119), zabilježen je na japodskom prostoru (karta 1). Više tordiranih ogrlica pronađeno je u grobu iz Ostrožca (RAUNIG 1982: 5, T. I, 2), u Jezerinama (LJUBIĆ 1889: 111, T. XVII, 38) i u Kompolju, u grobovima datiranim u Ha B vrijeme (DRECHSLER-BIŽIĆ 1961: 75, 89, T. III, sl. 5; T. XXI, grob 43, sl. 2).⁸ Valja napomenuti kako su grobovi iz Dobove (289) (STARĚ 1975: 34, T. 41, 1, 5, 10) i Ormoža (7) (TOMANIČ-JEVREMOV 1989: 282, T. 17, 5) opremljeni s kombinacijom od više ogrlica, ali riječ je o torkvesima okruglog ili rombičnog presjeka s obručima kakvi se pojavljuju i u ostavi Kanalski Vrh I datiranoj u III. stupanj prema P. Turku (ŽBONA-TRKMAN – BAVDEK 1996: 62; TURK 1996: 113), zbog čega sam običaj u opremanju pokojnice iz Velike Gorice sklonija povezati s japodskim krugom, odnosno prostorom između Kupe i Une.

Uz ulomke narukvica ili nanogvica od šupljeg lima (sl. 1: 11–17) čije su bliske paralele zabilježene u nalazima iz grobova u Novom mestu⁹ (KRIŽ 1995: kat. jed. 77), pokojnici iz Velike Gorice još su priloženi nož te ukrasi za kosu od brončane žice s pseudoprepletima (sl. 1: 1–3).¹⁰

tom i produženim spiralama. Zapravo je riječ o daljnjem tipološkom razvoju fibula s osmicama, odnosno pozamente-rijskim fibulama tipa A (PODBORSKÝ 1970: 126–127, Abb. 14, 1–3). U ženskoj nošnji Ha B stupnja na prostoru jugozapadne Panonije razlikuju se sedlaste i harfaste fibule. Harfaste fibule tipa Ruše (BUDJA 1982) ustvari su, prema tipološkim karakteristikama i kronološkom mjestu, sedlaste fibule kako su ih označili srednjopodunavski istraživači i nanovo ih kartirala S. Past-Dörrer (2000, karte 3). Sedlaste fibule tipa Ruše raširene su od jugozapadne Panonije do sjeveroistočnoalpskog prostora. U jugozapadnoj Panoniji pojavljuju se među tipovima nalaza koji su poznati u lokalnoj nošnji mlađe faze kulture polja sa žarama. Sedlaste fibule pojavljuju se prije harfastih fibula i prijelazni su oblik iz žičanih fibula u obliku violinskog gudala (DÖRRER 2002: 58). Rasprostranjene su na prostoru sjeveroistočne Mađarske, gdje je izdvojen tip Bükkszentlászló, kao i na prostoru istočne Češke i zapadne Slovačke te jugoistočnih Alpi, nazvan tipom Ruše kojem i pripada fibula iz Velike Gorice (PABST-DÖRRER 2000: Karte 3). Fibule tipa Ruše razvile su se iz južnopanonskih fibula s osmicama na kraju luka što je vidljivo na prijelaznom obliku fibule iz groba 98 u Pobrežju (PAHIĆ 1972: T. 20, 1–2), koje se prema privjescima u grobu mogu datirati u Ha A2 stupanj (u smislu H. Müller-Karpea), a najkasnije u rani Ha B1 prema paralelama u ostavama tipa Gyermely (MOZSOLICS 1985: 122, T. 241, 7–8). Korijene ovog oblika

valja potražiti u oblicima iz starije faze kulture polja sa žarama što je naglasio P. Betzler (1974: 85). S obzirom na nalaz razvijene sedlaste fibule tipa Ruše u naselju na Kalakači i veliku gustoću rasprostranjenosti na jugozapadnopanonskom prostoru, mišljenja sam da su ove fibule razvijale istovremeno na širem panonskom prostoru i označavaju žensku nošnju Ha B vremena, s donjom granicom upotrebe definiranoj prema grobu 75 iz Hadersdorfa u kojem se pojavljuje s iglom s manjom vazastom glavicom (SCHEIBENREITER 1954: 30, T. 31, 6–7).

8 Pet tordiranih torkvesa različite veličine pronađeno je u nalazu iz Vitine koji B. Čović datira u 8. st. pr. Kr. (ČOVIĆ 1971: 301, 304, T. III, 1–2) kao i u ostavi Počúvaldo u Slovačkoj koji se datira u Sitno horizont (NOVOTNÁ 1984: 31, 46–47, T. 51, 336). Ovi torkvesi ukrašeni su kosim urezima i povezani žicom tako da su bili nošeni kao komplet. M. Novotna ih povezuje s područjem srednje Njemačke i sjevernije, gdje su takvi običaji zabilježeni i u nošnji sjeveroistočne Bavarske početkom halštatske kulture (BROSSEDER 2002: 31–32; Abb. 8), dok datacijom ih prema ostalim nalazima toga horizonta smješta u kasnu fazu kulture polja sa žarama (NOVOTNÁ 1984: 47).

9 Mestne njive (grob 291).

10 Funkciju ovog tipa predmeta najbolje ilustrira kosturni grob 97 iz Dobove (STARĚ 1975: slika 3; T. 16, 16–17).

Omiljenost ukrasa za kosu izrađenih od brončane žice u kulturi polja sa žarama posvjedočena je velikim brojem takvih nalaza u grobovima. Nekoliko je tipova ukrasa za kosu od brončane žice koji su karakteristični za kulturu polja sa žarama. Njihovu osnovnu podjelu načinio je F. Starè i pokazao kako su one rasprostranjene na širokom prostoru istočnog kruga kulture polja sa žarama te se, osim u grobovima, pojavljuju i u ostavama (Bingula Divoš, Velem St. Vid npr.) (STARÈ 1960: sl. 4). Priklonila bih se tvrdnji F. Starèta o starijem i mlađem tipu ukrasa od brončane žice, sa starijim za koji je karakterističan pravi preplet (Bingula Divoš, Brodski Varoš) i mlađim pseudoprepletom, pri čemu grob 8 iz tumula I u Metlici na Hribu sjajno dokumentira lokalni običaj uplitanja takvih ukrasa u kosu, a datacijom u Ljubljana I stupanj pokazuje djelomičnu istovremenost oba tipa (GRAHEK 2004: 150–151, T. 1, 12, 13, Sl. 40).¹¹ Najistočniji nalaz ovog tipa s pseudoprepletom zabilježen je u grobu 56 u Doroslovu (TRAJKOVIĆ 2008: 79, grob 56, 3), koji se može datirati među starije grobove na groblju, odnosno najkasnije u Ha B1 vrijeme. Povezanost ovih tipova s uglednim i moćnim pojedincima u društvu pokazuju stilski slični nalazi načinjeni od zlata iz Vársvölgy-Felsősida datirani u Ha B stupanj (MOZSOLICS 1950: 41, T. VII; 1982: 299–300, T. 13, 1–4, 6; T. 14)¹², a koji idejno imaju veze s nalazom ogrlica iz Siska (MOZSOLICS 1950: 39; T. IX) koje su datirane u 10. st. pr. Kr. (KEMENCZEI 1999: 75, kat. 56; Abb. 41).

Istočna i kronološki mlađa inačica sličnog ukrasa za kosu s pseudoosmicama, koja je možda inspirirana ovdje spominjanim pseudotipovima, označena je tipom Gruia. Taj tip je, prema nalazima u grobovima, označen dijelom ženske nošnje u kasnoj fazi Gornea-Kalakača grupe te u ranoj i srednjoj fazi Basarabi kulture, odnosno u 8. i prvoj polovini 7. st. pr. Kr. u sjeveroistočnoj Srbiji i zapadnoj Rumunjskoj (GUMĂ – POPESCU 1995: 278–279, Pl. IV).¹³ R. Vasić analizirao je obje vrste ukrasa te zaključio kako su obruči kakve poznajemo u grobljima u Sloveniji, zapadnoj Hrvatskoj i Doroslovu s pravim osmičastim prepletom karakteristični za istočni krug mlađe faze kulture polja sa žarama, dok se obruči s pravim prepletom jednostruke žice češće pojavljuju na području Basarabi kulture, odnosno nalaze se u grobovima i dio su onovremene nošnje koja je inspirirana starijim oblicima (Bingula-Divoš) (VASIĆ 1996: 17–18, Fig. 1).

Svakako se može izdvojiti i nekoliko tipova nakita za kosu unutar jednog groblja što je na primjeru Pobrežja pokazao S. Pahič (1972: karta na str. 67). B. Teržan dokazala je kao je taj dio ženske nošnje bio osobito indikativan u zajednici u Dobovi¹⁴ (TERŽAN 1995: 341) s kojom se, prema načinu pokopavanja, nošnji i keramici, može usko povezati istovremeno groblje iz Velike Gorice.

Osim ova dva osnovna i najčešća tipa žičanih ukrasa za kosu, pojavljuje se i ukras od namotane brončane žice u više navoja kakav je zabilježen u kosturnom grobu pokojnice 320 iz Vukovara Lijeve bare (sl. 2: 1–2). Ovakvi ukrasi pojavljuju se u ženskoj nošnji južne Panonije¹⁵ u mlađoj fazi kulture polja sa žarama. Prema grobovima 32, 86 i 113 u Pobrežju (PAHIĆ 1972: 15, T. 7, 12–17; T. 17, 1–8; T. 23, 1–3) te Krupačama i Dobovi (249, 284) (DULAR 1978: kombinacijska tabela) ovakvi ukrasi mogu se datirati u vrijeme Ha B1 i Ha B2 stupnja. Takvi ukrasi od nekoliko navoja brončane žice pojavljuju se i kasnije u ženskoj nošnji 8. st. pr. Kr. i prvoj polovini 7. st. pr. Kr. na balkanskom (Kompolje, Glasinac) (DRECHSLER-BIŽIĆ 1961: T. I, 4a; BENAC – ČOVIĆ 1956: T.

11 Primjer koji navodi L. Grahek iz Brodske Varoši (GRAHEK 2004: sl. 40; VINSKI-GASPARINI 1973: T. 52, 9) prije bi pripadao dijelovima pozamenterijske fibule s obzirom na masivnost četvrtastih ojačanja.

12 A. Mozsolics je kasnije u svom radu ove nalaze datirala u Gyermely horizont (MOZSOLICS 1982: 306).

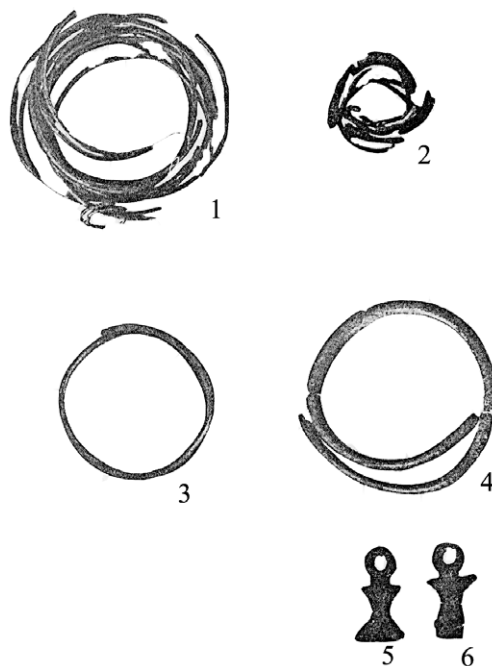
13 M. Guma i O. Popescu naglašavaju da donja granica upotrebe ovakvih ukrasa za kosu nije dovoljno argumenti-

rana (GUMA – POPESCU 1995: 279). Sigurni pokazatelj niže datacije, za razliku od ovih kasnobrončanodobnih, kombinacija je takvog ukrasa s inačicama dvopetljastih fibula (npr. grob 17 Vajuga Pesak).

14 U Pobrežju pojavljuje se zajedno s fibulama (TERŽAN 1995: 341).

15 Balkanski primjerci imaju manje navoja od ovih iz kulture polja sa žarama.

XXVI, 5; T. XXXVI, 1–2; T. XXXXVII, 3–4) i donjopodunavskom području (Balta Verde) (TERŽAN 1987A: Fig. 5, 1–2; Fig. 9, 1–2). Valja napomenuti kako je na brončanoj žici od koje je načinjen ukras u ženskom grobu 320 u Vukovaru bila i jedna sitna zlatna perla. Osim ukrasa za kosu koji ukazuju na krug kulture polja sa žarama, nasuprot načinu na koji je pokojnica pokopana, to je slučaj i s narukvicama preklapljenih krajeva od kojih je jednu nosila na lijevoj ruci (sl. 2: 4; VINSKI 1955: sl. 10).

Slika 2 – Vukovar grob 320 (prema: VINSKI – VINSKI-GASPARINI 1962: sl. 48–53).

Figure 2 – Vukovar, grave 320 (after VINSKI – VINSKI-GASPARINI 1962: Fig. 48–53).

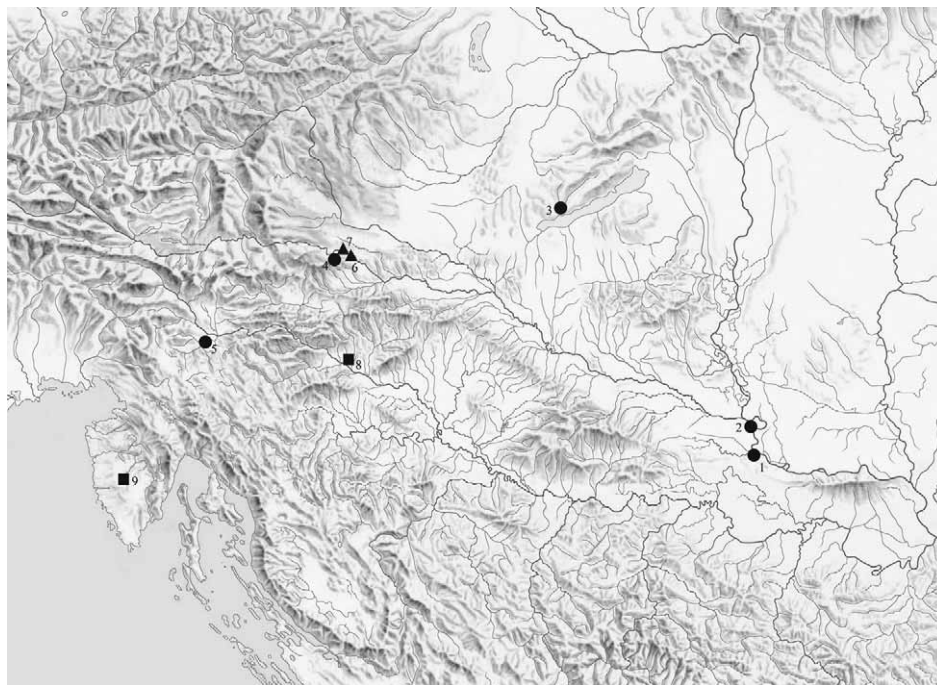
Narukvice preklapljenih krajeva pojavljuju se na prostoru grupe Dalj (Vukovar, Šarengard, VINSKI-GASPARINI 1973: T. 125, 9; Dalj, Batina, METZNER-NEBELSICK 2002: T. 15, 1; T. 62, 5–6), ali i u srednjem Podunavlju, sjeveroistočnoj Mađarskoj (KALICZ-SCHREIBER 1991: 196, Abb. 24, 9; KEMENCZEI 1981: 40, 8. kép; PATEK 1990: 3. tábla, 4), a jedan primjerak poznat je i s groblja u Ljubljani (STARĚ 1954: T. LXI, 7). Nalaze narukvica s prostora daljske grupe kronološki treba povezati s ostavama Kecel i Prügy te ih datirati u Ha B3, s napomenom da E. Patek ostavu Prügy datira u kraj 9. st. pr. Kr. (PATEK 1993: Abb. 34).¹⁶

Na narukvici pokojnice iz groba 320 iz Vukovara bila su pričvršćena dva antropomorfna privjeska (sl. 2: 5–6). O privjescima je iscrpno pisano u literaturi, a na njihovu povezanost s posebnim statusom žena ukazala je B. Teržan (1987: 77–78; 1999: 119). Zanimljivo je napomenuti kako su između ostalih oblika (obruč – sunce, polukružni oblik – mjesec, kopljasti oblik) brojni antropomorfni privjesci koji se u različitim inačicama pojavljuju tijekom čitavog trajanja kulture polja sa žarama, prije svega u brojnim ostavama i ženskim grobovima (KOSSACK 1954: 40–41; TERŽAN

¹⁶ Ove narukvice bile su kasnije dio nošnje Kalenderberg grupe (SCHNEIDHOFER 2007: 283, 288, 289, T. 1,

1/8) kao i doljenjske grupe u stupnju Stična (GRAHEK 2004: 146, sl. 38).

1987: 77–78; HANSEN 1994: 242, Abb. 156–158). Takvi privjesci pojavljuju se već u grobu 289 u Dobovi (STARÈ 1975: T. 40, 11–13), a bliska paralela ovom grobu, ne samo prema antropomorfnom privjesku, bogati je grob II pokojnice iz Dedinke (PAULÍK 1975; MÜLLER-KARPE 1985: 112). Kartiranjem takvih privjesaka u vremenu starije faze kulture polja sa žarama S. Hansen je pokazao da se, osim u ostavama Transilvanije i u Posavini, nalaze u grobovima Češke, Slovačke i Donje Austrije (Gemeinlebern) (HANSEN 1994: Abb. 156). Spomenuti primjer iz Dobove (STARÈ 1975: T. 40, 11–13) kao i slučajni nalaz iz Pobrežja (PAHIĆ 1972: T. 40, 1–3) mogu ukazati na prisutnost takvih privjesaka u ostavama istočnog dijela te u grobovima zapadnog dijela istočnog kruga kulture polja sa žarama. Treba napomenuti kako postoje i lokalne varijante antropomorfnih privjesaka npr. – primjerci iz slovenske Podravine (PAHIĆ 1972: T. 27, 8; MÜLLER-KARPE 1959: 271, T. 112D, 3, 5) ili Dobove (STARÈ 1975: T. 1,1; TERŽAN 1987: 77–78) i Picuga (MAJNARIĆ PANDŽIĆ 1998: 217, sl. 45). U ovom slučaju zanimljivije su kasne varijante antropomorfnih privjesaka poput ovih iz groba 320 u Vukovaru, koji pokazuju rasprostranjenost na širem prostoru istočnog kruga kulture polja sa žarama, pri čemu se Drava nameće kao moguća komunikacija (karta 2). Gornju granicu upotrebe ovih privjesaka određuje nalaz iz paljevinskog groba 60, vinograd Pavošević 1910 u Dalju koji je datiran u I. keramički horizont, odnosno u 10. st. pr. Kr. (METZNER-NEBELSICK 2002: 168, T. 71, 10–12), zatim slijede grobovi iz Vukovara i Ruša. Donju granicu određuje ostava Badacstomaj koja je datirana u horizont Bükszentlászló koji odgovara Ha B3 stupnju prema H. Müller-Karpeu (MOZSOLICS 2000: 26, T. 2).¹⁷ Istovremenost ostave Badacstomaj i

Karta 2 – Rasprostranjenost antropomorfnih privjesaka Ha B stupnja u južnoj Panoniji.

Map 2 – Distribution of anthropomorphic pendants of the Ha B phase in southern Pannonia.

¹⁷ Eponimnu ostavu ovog horizonta E. Patek datira u u prvu polovinu 9. st. pr. Kr. (PATEK 1993: Abb. 34). Razvodnike tipa IV, kakav je pronađen u ostavi Badacsonyto-

maj, C. Metzner-Nebelsick datira u V. horizont ostava, odnosno u drugu polovinu 9. st. pr. Kr. (METZNER-NEBELSICK 2002: Abb. 135, 7).

groba 110 iz Ruša (MÜLLER-KARPE 1959: 271, T. 112D, 1–6) dokazuje grob 75 iz Hadersdorfa koji sadrži vazastu iglu kao i ostava, ali i fibulu jednaku onoj iz Ruša (SCHEIBENREITER 1954: 30, T. 31, 1–7).

Ova tradicija antropomorfnih privjesaka nastavila je živjeti dalje i u vrijeme starijeg željeznog doba što je vidljivo u kružnim privjescima koji se pojavljuju u halštatskim grobovima žena opremljenim i zlatnim naušnicama (ili ukrasima za kosu) s istim tradicijskim korijenom (TERŽAN 2003: 71, f. n. 37). Na primjeru antropomorfnih privjesaka koji se pojavljuju na groblju u Ljubljani i paralelama s nožicama fibula tipa Vače I. Puš ističe mogući put ideje u oblikovanju ženskih dijelova nošnje (PUŠ 1978: 49). Zanimljivo je kako u halštatsko vrijeme najbližnji ovim primjerima privjesaka iz kulture polja sa žarama su oni rasprostranjeni u sjevernoalpskoj grupi (TERŽAN 2003: Verbreitungskarte).

Uzimajući u obzir kombinaciju nošnje kojoj je bila opremljena pokojnica iz groba 320 iz Vukovara Lijeve bare i kosturni način pokopavanja, bez priloženog keramičkog servisa tipičnog za istovremene paljevinske grobove na istom groblju, postavlja se pitanje odakle dolazi impuls za ovakav grobni ritual ove istaknute žene u društvu. Nošnja ne može dati odgovor na to pitanje jer ukazuje na krug kulture polja sa žarama. Možda odgovor leži u statusu te osobe u ondašnjoj zajednici.

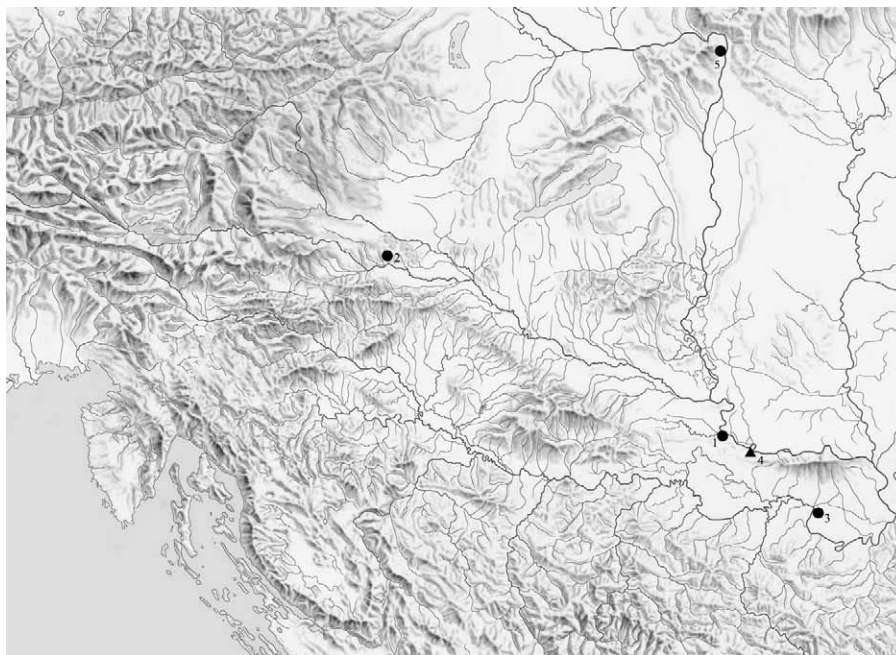
Još jedna istaknuta pripadnica iste zajednice pokopana je na kosturni način, pri čemu nakit za kosu (dijadem) koja nesumnjivo ima statusni simbol te fibula ukazuju na moguće izvorište impulsa kosturnog načina pokopa u daljskoj zajednici. U grobu 202 dijadem je pronađen *in situ* na glavi pokojnice, dok je brončana naočalasta fibula s velikim osmicama pronađena iznad kostura i vjerojatno mu je, prema navodima istraživača i pripadala (VINSKI 1955: 237, sl. 12).

Slika 3 Rekonstrukcija ženske nošnje iz groba 202 iz Vukovara (crtež: K. Rončević).

Figure 3: reconstruction of female wear from the grave 202 from Vukovar (drawing: K. Rončević).

Višedijelni dijadem od brončanih i srebrnih članaka koji su bili nanizani na traku od organskog materijala ima bliske paralele u ostavi u Šaregradu (VINSKI-GASPARINI 1973: 164, T. 131, 13–14) kao i među nalazima u grupnoj grobnici 2 na Gomolavi (TASIĆ 1973: sl. 62) (karta 4). Obje zatvorene cjeline keramografijom ukazuju na bosutsku grupu (TASIĆ 1979: 10) u kojoj je bio uvriježen kosturni način pokopavanja.¹⁸ Bogati i izuzetni nalazi oko groba 42a u grupnoj grobnici 2 na Gomolavi (TASIĆ 1972: 30; Pl. II, 3–4; III, 6; V, 12) upućivali bi na uglednu žensku osobu u toj zajednici, no antropološke analize pokazale su da je riječ o djetetu starom oko 12 godina (TASIĆ 1972: 30). Ako zaključimo kako su višedijelni dijademi bili dio lokalne srijemske nošnje krajem Ha B stupnja (karta 3), iznimka koja potvrđuje pravilo je još jedan dijadem iz groba 7 u Ormožu u kojem je sahranjena bogato opremljena žena (TOMANIĆ-JEVREMOV 1989: 281–284, 290–291; T. 13–17). Njezina nošnja ukazuje na jugoistočnoalpski krug kulture polja sa žarama, uz prisutnost željeznih i zlatnih predmeta. Slični uski članci pronađeni su u grobu 48 na groblju Budapest-Békásmegyeru na kojem se pokopavalo tijekom čitavog Ha B vremena (KALICZ-SCHREIBER 1991: 196, Abb. 15, 18).

Karta 3 – Rasprostranjenost višedijelnih dijadema.

Map 3 – Distribution of multi-part diadems.

Ideja o dijademu kao dijelu nošnje na okolnim područjima prisutna je još od vremena srednjeg brončanog doba u Glasinac IIb fazi (Glasinac (BENAC – ČOVIĆ 1956: 28, T. XIII, 6; T. XIV, 9; DRECHSLER-BIŽIĆ 1983: 263, XL, 8, 10) te se na balkanskom prostoru zadržala do u željezno doba, npr. dijademi u Glasinac IVb fazi (BENAC – ČOVIĆ 1957: 33) ili japodska oglavlja za žene (DRECHSLER-BIŽIĆ 1961: Kompolje grob 22, T. XVII; grob 43, T. XXI; 1968: T. I, 4, T. 3, 29;

¹⁸ Na bosutsku grupu ukazuje i nalaz naočalaste fibule s tutulima iznad groba 202 (TERŽAN 1987A, Fig. 10).

BALEN LETUNIĆ 2004: 232, sl. 20). U višedijelne ukrase za glavu pribrajaju se dijademu iz Vukovara istovremene japodske kape ukrašene sitnim zakovicama (DRECHSLER-BIŽIĆ 1968: 35–37). Ideju dijadema u Podunavlju možda treba povezati i s istovremenim krugom Michalkow-Fokoru nalaza koji se dotiče prostora daljske grupe (EBERT 1908: 261, Fig. 117, 123; METZNER-NEBELSICK 2003: 59, Tab. 1; TERŽAN 2009: 206). Ishodište ideje dijadema izrađenih od zlata karakterističnih za Michalkow-Fokoru nalaze C. Metzner-Nebelsick veže uz starije europske uzore poznate iz prostora zapadne Mađarske (MOZSOLICS 1950: 7–13; T. I; T. IV, 1–2), iako su dijademi tada nosili na širem prostoru Bliskog Istoka (METZNER-NEBELSICK 2003: 61). U slučaju grobova u Vukovaru i na Gomolavi te ostave u Šarenggradu ipak je riječ o kombinacijama nošnje (ukrasi za kosu od brončanog lima¹⁹, naočalaste fibule, narukvice preklopljenih krajeva) autohtonih zajednica s kraja 9. i početka 8. st. pr. Kr.

Baština lokalnih zajednica vezanih uz religioznost kulture polja sa žarama prepoznatljiva je i u priložima keramičkih ptica u ženskim grobovima u Podunavlju (Val i Dalj grupa). Nalaz keramičke posude u obliku ptice potječe iz groba 123 u Doroslovu (TRAJKOVIĆ 2008: grob 123, 7) koji je antropološkom analizom određen kao grob odrasle osobe (ŽIVANOVIĆ 2008: 391), a prema ostalim priložima u grobu (ukrasi za kosu i pršljen) može biti pripisan ženi. Slični nalazi posuda u obliku ptice poznati su iz Batine (METZNER-NEBELSICK 2002: 151, T. 17; 4; T. 26, B 9), jedan primjer vjerojatno iz Baranje (PATEK 1968: T. CI, 1–2)²⁰ te iz tri groba u Budapest-Bekasmegyeru²¹ (KALICZ-SCHREIBER 1991: 175; Abb. 10, 1; 20, 6a–c). Slične dvije posude koje nalikuju askosu pronađene su u bogatom ženskom grobu 54 iz Ljubljane datiranom u stupanj Ljubljana IIa (BUDJA 1980: 87, sl. 2, 1; sl. 3, 1; GABROVEC 1983: 69, T. XII, 13–25). Nošnja pokojnice sastoji se od jednopetljaste fibule, što već ukazuje na željeznodobnu nošnju. Posude iz Ljubljane, na osnovi oblika, prema S. Gabrovcu ukazuju na italske i egejske utjecaje (1983: 90), pri čemu se uistinu razlikuju od podunavskih posuda u obliku ptica koje ponekad imaju glavu druge životinje (npr. primjerci iz Batine imaju bikovsku glavu) (KOSSACK 1954: 50–52; 117–120, T. 21). Običaj prilaganja takvih posuda zajednički je grobovima iz estenske, villanovske i picenske kulture (KOSSACK 1954: 52).

Na širem prostoru donjeg i srednjeg Podunavlja te Potisja rasprostranjeni su istovremeni privjesci u obliku ptičjih protoma (VASIĆ – VASIĆ 2003: 173, Abb. 19), što govori o važnosti ptica u onovremenim vjerovanjima i dijelom se preklapa s rasprostranjenošću keramičkih i brončanih posuda ptičolikog oblika. Duga tradicija izrade keramičkih posuda u obliku ptica na području Potisja te srednjeg i donjeg Podunavlja može se pratiti od ranog brončanog do starijeg željeznog doba (KOVACS 1972: 21, Fig. 2a).²² Pojava je zabilježena u grobovima djece ili odraslih ženskih osoba u grupama inkrustirane keramike (REICH 2005: 236). U kasnom brončanom dobu prikazi ptica izvedeni u keramici postaju sve rjeđi, jer njihovo mjesto zauzimaju predmeti (privjesci, figurice, posude) izrađeni od bronce (GUBA – SZEVEŘÉNYI 2007: 85). Pojava posuda u obliku ptica može se pratiti i u lužičkoj kulturi gdje se isto pojavljuju u grobovima, ali i u naseljima (QUIETZSCH-LAPPE 2005: 11). Keramičke posude na grobljima daljske grupe s kasnobrončanodobnim ptičolikim, a kasnije i polutanskim (ptica-govedo) recipijentima imaju pandane i u brončanoj izvedbi na širem prostoru poput nalaza iz Čičarovca (KOVACS 1972: 28, Fig. 5), što svjedoči o dubokoj ukori-

19 O indiciji kako su ovi ukrasi inspirirani pontskim uzorima (METZNER-NEBELSICK 2002: 439–442, Abb. 196; 2004: 273–286). Ovdje treba istaknuti kako osim naušnica tipa Šarengrad, sličnosti s Podunavljem su u ženskim grobovima iz 9. i 8. st. pr. Kr. na sjevernom Pontu i Kavkazu koje su bile opremljene višedijelnim nakitom za glavu (METZNER-NEBELSICK 2004: 278–279, Abb. 4, 10; Abb. 6)

20 Za ovaj primjerak T. Kovacs drži da je posuda u obliku ptice nalaz iz groba s područja Mohácsa (KOVACS 1972: 17, f. n. 50).

21 Nalazi iz groblja Bekasmegyer imaju oblik askosa.

22 U slučaju hrvatskog Podunavlja od vučedolske kulture (SCHMIDT 1945: 182; T. 50, 1; MILIČEVIĆ-BRAĐAČ 2002).

jenjenosti štovanja ptica na ovim prostorima. Brončana kolica iz Sokolca (Glasinac) (HOCHSTETTER 1881: 292–294, T. II) pripadaju među najjužnije nalaze ovoga tipa.²³ S obzirom na brojne prikaze ptica na brončanom posuđu, privjescima te u oblicima samih posuda, nesumnjiva je njihova religijska uloga te se može pretpostaviti njihova upotreba u magičnim i šamanističkim obredima (MILIĆEVIĆ-BRADAČ 2002; GUBA – SZEVEŘÉNYI 2007: 95).

Ako se analizira kronološki slijed bogato opremljenih ženskih grobova kulture polja sa žarama na području južne Panonije, među najstarijima je grob 289 iz Dobove za koji postoje oprečna mišljenja o dataciji,²⁴ u rasponu od Ha A1 stupnja do Ha B stupnja. Zatim slijede grobovi iz Pobrežja (98), Velike Gorice (3/1916) i Ruša (78, 110) gdje su pokojnice nosile sedlastu fibulu te neki od bogato opremljenih grobova iz Ljubljane (305, 308, 316, 319) (PUŠ 1982: 173, T. 18; T. 29; T. 24, 4–7; T. 25; T. 27; 1980). U vrijeme druge polovine 9. st. pr. Kr. mogu se datirati grobovi 320 i 202 iz Vukovara Lijeve bare. Zanimljivo je kako su obje žene pokopane na kosturni način, iako nošnjom (narukvice preklopljenih krajeva, antropomorfnu privjesci, naočalasta fibula) mogu upućivati i na pripadnost zajednici kulture polja sa žarama koju počinju zahvaćati promjene koje nužno nosi novo tehnološko razdoblje, a o čemu svjedoči istovremena ostava Šarengrad sa željeznim oruđem, oružjem i nakitom (BRUNŠMID 1900). Svakako, u ovom pregledu valja napomenuti da se bogatstvo ovih ženskih grobova zrcali, prije svega, u predmetima nošnje s kojima su pokojnice bile otpraćene na drugi svijet, a koja se sastojala od jedne ili više ogrlica (torkvesa ili nanizanih saltaleona), zatim jedne ili više fibula, ukrasa za kosu te nanogvica ili narukvica.²⁵ Bogatstvo nošnje pokojnice može ukazivati na društveni status u ondašnjoj zajednici. S druge strane ženske grobove s privjescima i pticolikom plastikom možda treba promatrati kroz religijski status osobe koja je u grobu pokopana.

Neke zakonitosti u ženskoj nošnji uočene su između grobalja u Rušama, Pobrežju i Dobovi, pri čemu mogu biti izdvojeni grobovi bogato opremljenih žena za koje su antropološke analize i potvrdile da je riječ o odraslim ženama, s ponekom iznimkom kada je u pitanju djevojčica (TERŽAN 1999: 119, Fig. 10–13). Za tu grupu žena B. Teržan razmatra mogućnost da je riječ o udanoj ženi, prvoj ženi ili čak *mater familias* (TERŽAN 1999: 119). Toj grupi prema svojoj nošnji pripada i pokojnica iz groba 3/1916 iz Velike Gorice. Grobovi iz Dobove (6) (STARÈ 1975: 27, T. 5, 1–10) i Velike Gorice (II/1910) (VINSKI-GASPARINI 1973: 155, T. 104: 1–7) svojim priložima ukazuju na moguće dvojne ukope na osnovi čega se uklapaju u sliku bogatih dvojnih pokopa uglednog para u srednjoeuropskoj kulturi polja sa žarama u kojima su muški i ženski prilozi često prestižna dobra (SPERBER 1999: 614).²⁶

Da nije iščezla tradicija obilježavanja uglednih žena u društvu početkom halštatske kulture svjedoče pojedini primjeri grobova koji se mogu datirati u 8. st. pr. Kr. Osim već spomenutih grobova iz Ormoža (7), s Mestnih njiva (291) te iz Ljubljane (54) koji svjedoče o bogatim ženama sahranjenim u nošnji i na način kulture polja sa žarama, zabilježeni su i neki dijelovi nakita koji su načinjeni od željeza. Istovremeni su dvojni grobovi 39 i 64 iz Ljubljane²⁷ u kojima su sahranjene žene

23 Treba spomenuti idejnu sličnost između pticolike posude iz mađarske Baranje s manjom pticom kao poklopcem (PATEK 1968: T. CI, 1–2) i brončanih kolica s Glasinca (HOCHSTETTER 1881: T. II) čiji se nalaz na Glasincu tumači kao srednjoeuropski utjecaj (MARIJAN 2002: 228).

24 U Ha A1 stupanj (DULAR 1978: 37, kombinacijska tabela), dok B. Teržan drži kako se ovaj grob može datirati kasnije (TERŽAN 1995: 339).

25 Ponekad se u grobovima bogatih pokojnica nalaze i pojedinačni primjerci staklenih perli (tablica 1), uz izuzetak groba 291 iz Novog mesta koji ima čitavu nisku (KRIŽ 1995: 49, kat 82).

26 Osim ovih bogatih dvojnih ukopa u zapadnom krugu kulture polja sa žarama, zabilježeni su i zasebni grobovi žena koje su opremljene slično kao i ove žene u dvojnim ukopima. Ti grobovi datiraju se od Ha A1 do kraja Ha B1 stupnja (SPERBER 1999: 614–619).

27 Nalazi iz groblja Bekasmegyer imaju oblik askosa.

opremljene ogrlicama, fibulama i narukvicama, dok su muškarci sahranjeni s iglama sa strehastom i vazastom glavicom. Ove grobove B. Teržan datira oko 800. god. pr. Kr. (TERŽAN 1987A: 8, Fig. 1–2). Sličan primjer dvojnog pokopa je tumul 51A na Budinjaku u kojem su muškarac i žena pokopani svaki u svojoj žari pod tumulom (ŽELLE 2002). Žena nije bogato opremljena, ali nosi dvopetljestu žičanu fibulu koja nagovještava novu nošnju. Sličan pokop dokumentiran je u najstarijim grobovima 100 i 101 u tumulu 48 u Stični (GABROVEC, KRUIH 2006: 77–78, slika 24; T. 58–59). Primjeri žena koje možda nisu nužno u smrt slijedile svoga muža, a koji je kasnije vidljiv u Ha C1b i Ha C2 stupnju, ukazuju na ukorijenjenu tradiciju kulture polja sa žarama gdje su izuzetne žene u zajednici istaknute i prilikom pokopa. Žena iz groba 101 iz tumula 48 u Stični, uz ogrlicu od staklenih perli, sadrži željeznu fibulu s čvorovima na luku kakva je pronađena i u grobu 223 u Ljubljani (PUŠ 1971: T. 43, 6g), dok je u grobu 230 na istom groblju pronađena bimetalna fibula s čvorovima na luku (PUŠ 1971: T. 45, 5). Oba su groba datirana u Ljubljana IIIa (Ha C1) stupanj. Riječ je o ravnim paljevinskim grobovima. Ista nošnja s čvorastom bimetalnom fibulom zabilježena je u bogatom ženskom kosturnom grobu 3/27 na Budinjaku (ŠKOBERNE 2002: 64, sl. 24–27, kat. jed. 31). Bogato opremljene žene pokopane su i u kosturnim grobovima pod tumulom 2/I i 4/III u Dugoj Gori, također u nošnji s bimetalnim fibulama s čvorovima na luku (BALEN-LETUNIĆ 1986: 46, sl. 1, 3–7; sl. 3). Posljednja u nizu pokojnica čije okolnosti pokopa možda ukazuju na pravi halštatski običaj je žena iz groba 6/139 na Budinjaku koja je slijedila kneza u smrt (ŠKOBERNE 1999: 57). Slične paralele takvom običaju nalaze se u Kleinkleinu. Nalaz torkvesa iz tumula Hartnermichelkogel 1 u Kleinkleinu pokazuje kako je već na početku pojave kneževskih ukopa u ranom stupnju Ha C postojala žrtva preminulom, no postoje sumnje da je glavna žena morala slijediti kneza u smrt, prije da je to bila konkubina (EGG 2005: 104, f. n. 104). Važna razlika između istočnog i zapadnog halštatskog kruga je i u tome da su u istočnom brojniji muški kneževski grobovi, odnosno oni u kojima je istaknut muškarac, dok su u zapadnom halštatskom krugu to žene (EGG 2005: 118). Bogati ukopi žena zabilježeni su i u halštatskom vremenu (METZNER-NEBELSICK 2009: Abb. 1) na prostoru istočnog halštatskog kruga kao npr. grob 224/1976 iz Soprona s brončanom fibulom s čvorovima na luku tipa 6a prema S. Gabrovcu (PATEK 1982: 13, T. 1), ili tumul 12 u Kaptolu (položaj Gradci) s velikim brojem piramidalnih utega (POTREBICA 2009: 101). Osim uglednih žena, s obzirom na društveni status, treba i dalje računati sa ženama koje su imale religijski status (TERŽAN 1996).

Na primjeru bogatih ukopa žena, kao i istovremenih dvojnih grobova u kojima je žena bila žrtvom²⁸, govori se o selektivnom prihvaćanju halštatskih običaja od različitih zajednica na prostoru južne Panonije kao i o njegovanju tradicije mlađe faze kulture polja sa žarama u kojoj je uloga žene u društvu bila značajna (TERŽAN 1999: 119).

UMJESTO ZAKLJUČKA

Razmatrajući izuzetne pokope bogato opremljenih pokojnica u južnoj Panoniji u mlađoj fazi kulture polja sa žarama može se zaključiti sljedeće: izdvojiti ih se može prema većem broju ogrlica, prisutnosti privjesaka, ukrasima za kosu i dijademima kao i keramičkim figurama ptica. Veći servisi keramičkog posuđa zamijećeni su na grobljima Pobrežje i Doroslovo (tablica 1). Dijelovi nošnje mogu se povezati s kulturom polja sa žarama na čijim grobljima su pokojnice i pokopane, dok se neki običaji u opremanju pokojnica i načinu pokopavanja mogu pratiti i na prostoru susjednih zajednica (japodske i bosutske) što ne iznenađuje s obzirom na položaj spomenutih grupa mlađe faze kulture polja sa žarama na samom jugoistočnom rubu.

²⁸ Prema istočnoalpskom halštatskom običaju ratnika je u grob slijedila njegova žena (NEBELSICK 1994: 345).

grob	Spol i dob	ogrlica	narukvica	igla	fibula	nanogvice	ukras za kosu	salalcomi	privjesak	obruč	apilke	nož	gumbi	Dvojna pojasna kopčica	Ukrašeni brončani lim	pršljen	Keramčki priloz	Staklene perle	datacija
Velika Gorica 3/1916	-	4	7		1 naoč/ 1 harf		2 s pseudosm.				1					3 (KVG)			Ha B2
Ruše 89	-		1		1 harf			2	2 antrop	3							Vre, šalice		Ha B2
Ruše 110	-				1 sedf												Lomci šalice i posude		Ha B2
Ljubljana 308	-	1	8																Ljubljana I
Ljubljana 316	-		1	1	3 naočal					3			1				2 zelena		Ljubljana I
Ljubljana 305	-				1 naoč v/4 manje											1	Ulonci zđjele i lonca		Ljubljana Ib
Ljubljana 319	-	1 antrop pt			1 naoč								1				1 plava		Ljubljana Ib
Vukovar 310	-		1 preklop		1 naoč.		2 od br. žice		2 antrop										Ha B3
Vukovar 202	-							+											Ha B3/Ha C1
Ljubljana 39	- dvojni grob (samo ženski priloz)	1			2 naočal		2 navoji od br. žice	3		1				1					Ljubljana IIa
Ormož 7	-	5	5	1 šilo	5	5		+		2, 154+	2	2	14	1		3	2 lonca	3, 2 zlatne	Ha B3
Novo Mesto MN 291	-	Ogrlica od plavih perli	Više šupljih br. /željez. narukvica							2 + prsten	1								Ljubljana IIb
Doroslovo 51	Dvojni grob maturus infans I						4 + 10 od br žice			1 Fe							Čaša, kantaros, ulomci keramike		keramički horizont IIIa
Doroslovo 123	Odrasla osoba			1 fe			5 od br. žice								Neukrš br. lim	1	Posuda u obliku patke, zđjele na nozi, kantaros, šalice		keramički horizont IIIa

* Datacija grobova izražena je relativnokronološkim stupnjevima u smislu H. Müller-Karpea na kojem počiva čitava kronologija objavljenih grobova kulture polja sa Žarama u južnoj Panoniji: ili kada je to slučaj dopuštao prema lokalnoj kronologiji. Nove kronologije Ch. Parea (1998) i M. Traubela (2004) ukazuju na više apsolutno datiranje Ha B podskupinja na što su ukazali pojedini autori koji su se bavili ovom problematikom (TERZAN 1987A; 1990), stoga su relativnokronološki stupnjevi ovdje primjenjeni u smislu V. Rychnera (1995: 483, Abb. 24).

Ova razmatranja o uglednim ženama u mlađoj fazi kulture polja sa žarama na prostoru sjeverne Hrvatske prilog je obljetnici arheologinje Dubravke Balen-Letunić koja nas svojim radom uvijek inspirira da iza arheoloških artefakata vidimo ljude koji su ih nosili ili se njima služili za života. Inventari spomenutih grobova čuvaju se u zbirci Pretpovijesnog odjela Arheološkog muzeja u Zagrebu o kojima je desetljećima skrbrila upravo naša slavljenica, stoga joj ovako želim zahvaliti za njezin nesebičan trud i pomoć.

LISTE UZ KARTE

KARTA 1

MAP 1

Grobovi s više od dvije ogrlice:

Graves containing more than two necklaces:

1 Velika Gorica grob 3/1916 (STARÈ 1957, Y10, 7–9; KARAVANIĆ 2009: Pl. 68–69).

2 Dobova grob 289 (STARÈ 1975: 34, T. 41, 1, 5, 10).

3 Ormož grob 7 (TOMANIĆ-JEVREMOV 1989: 282, T. 17, 5).

4 Ostrožac (RAUNIG 1982: 5, T. I, 2).

5 Jezerine (LJUBIĆ 1889: 111, T. XVII, 38).

6 Kompolje grobovi 21 i 43 (DRECHSLER-BIŽIĆ 1961: 75, grob 21, T. XVI, sl. 2; grob 43, T. XXI, sl. 2).

KARTA 2

MAP 2

Rasprostranjenost antropomorfnih privjesaka Ha B:

Distribution of anthropomorphic pendants Ha B:

? 1 Vukovar Lijeva bara, grob 320 (VINSKI – VINSKI-GASPARINI 1962: 271, sl. 51–52).

2 Dalj vinograd Pavošević, grob 60 (METZNER-NEBELSICK 2002: T. 71, 11).

3 Badačsonytomaj, ostava (MOZSOLICS 2000: T. 2, 3).

4 Ruše grob 110 (MÜLLER-KARPE 1959: T. 112D, 3, 5).

5 Ljubljana (PUŠ 1978: 48, sl. 1–2).

Č 6 Pobrežje (PAHIČ 1972: T. 27, 8).

7 Maribor (MÜLLER-KARPE 1959: T. 118, 25).

8 Dobova (STARÈ 1975: T. 1,1)

9 Picugi (MAJNARIĆ PANDŽIĆ 1998: 217, sl. 45).

KARTA 3

MAP 3

Rasprostranjenost višedijelnih dijadema:

Distribution of multi-part diadems:

1 Vukovar – Lijeva bara grob 202 (VINSKI – VINSKI-GASPARINI 1962: 271, sl. 56).

2 Ormož grob 7 (TOMANIĆ-JEVREMOV 1989: 291, T. 15, 7).

3 Gomolava grob 42a (TASIĆ 1973: sl. 62).

4 Šaregrad, ostava (BRUNŠMID 1900: T. I, 9).

5 Budapest – Bekasmegyer grob 48 (KALICZ SCHREIBER 1991: Abb. 15, 18).

POPIS ILUSTRACIJA
FIGURE CAPTIONS

Slika 1 – Velika Gorica grob 3/1916 (prema: KARAVANIĆ 2009: Pl. 67–68; STARÈ 1957: Y10, 1).

Fig. 1 – Velika Gorica, grave 3/1916 (according to: KARAVANIĆ 2009: Pl. 67–68; STARÈ 1957: Y10, 1).

Slika 2 – Vukovar grob 320 (prema: VINSKI – VINSKI-GASPARINI 1962: sl. 48–53).

Fig 2 – Vukovar grave 320 (according to: VINSKI – VINSKI-GASPARINI 1962: Fig. 48–53).

Slika 3 – Rekonstrukcija ženske nošnje iz groba 202 iz Vukovara (crtež: K. Rončević prema: VINSKI – VINSKI-GASPARINI 1962: sl. 56–57).

Fig. 3 – Reconstruction of the female attire from the grave 202 from Vukovar (drawing by: K. Rončević, according to: VINSKI – VINSKI-GASPARINI 1962: Fig. 56–57).

LITERATURA

BALEN-LETUNIĆ, D.

- 1981. Grobovi kasnog brončanog i starijeg željeznog doba iz okolice Karlovca. Zusammenfassung: Spätbronzezeitliche und früheisenzeitliche Gräber aus der Umgebung von Karlovac. *VAMZ*, 3. s., 14/1982: 11–27.
- 1986. Revizijska iskopavanja tumula starijeg željeznog doba u Dugoj gori. Zusammenfassung: Revisionsforschungen von Tumuli der älteren Eisenzeit in Duga Gora. *IzdHAD*, 10, 1986: 45–58.
- 2004. Japodi. *Ratnici na razmeđu istoka i zapada. Starije željezno doba u kontinentalnoj Hrvatskoj. Warriors at the Crossroads of East and West*. Exhibition catalogue. Zagreb, 2004: 211–257.

BENAC, A.- B. ČOVIĆ 1956 – *Glasinac, I. Bronzezeit*. Sarajevo, 1956.

BENAC, A. – B. ČOVIĆ 1957 – *Glasinac, II. Eisenzeit*. Sarajevo, 1957.

BETZLER, P. 1974 – Die Fibeln in Süddeutschland, Österreich und der Schweiz, I (Urnenfelderzeitliche Typen). *PBF*, 3, München, 1974: Abb. XIV.

BROSSEDER, U. 2002 – Zur zeitlichen Gliederung des älterhallstattzeitlichen Fundstoffes in Nordostbayern. *BVBl*, 67/2002: 17–41.

BRUNŠMID, J. 1898 – Groblje sa urnama u Krupačama kod Krašića u Hrvatskoj. *VHAD*, 3/1898: 137–143.

BRUNŠMID, J. 1900 – Prehistorijski predmeti željeznog doba iz Šarengrada u Srijemskoj Županiji. *VHAD*, 4/1899–1900: 59–70.

BUDJA, M. 1980 – Grob 54 z žarnega grobišča na dvorišču SAZU v Ljubljani. Zusammenfassung: Grab 54 aus der Urnennekropole im Hof der slowenischen Akademie der Wissenschaften und Künste in Ljubljana. *Situla*, 20–21/1980 (=Zbornik posvečen Stanetu Gabrovcu ob šestdesetletnici): 85–94.

BUDJA, M. 1982 – Harfaste fibule z lokom (tip Ruše) v slovenskih žarnih grobiščih. Zusammenfassung: Harfenfibeln mit Bügel (Typ Ruše) in den slowenischen Urnenfeldern. *AVes*, 33/1982: 59–67.

- ČOVIĆ, B. 1971 – Nalaz praistorijskog nakita iz Otoka (Vitina). *GZM*, NS, 26/1971: 301–307.
- DEMO, Ž. 1996 – *Vukovar Lijeve bara*. Katalog izložbe. Zagreb, 1996.
- DOLENZ, H. 1969 – Die Gräberfelder von Judendorf bei Villach. *Neues aus Alt-Villach* (Villach), 6/1969: 7–92.
- DÖRRER, O. 2002 – Das Grab eines nordostalpinen Kriegers in Hallstatt. Zur Rolle von Fremdpersonen in der alpinen Salzmetropole. *ArchAustr*, 86/2002: 55–81.
- DRECHSLER-BIŽIĆ, R.
- 1961. Rezultati istraživanja japodske nekropole u Kompolju 1955–1956. godine. Zusammenfassung: Ergebnisse der in den Jahren 1955/56 durchgeführten Ausgrabungen in der japodischen Nekropole von Kompolje. *VAMZ*, 3.s., 2/1961: 67–114.
 - 1968. Japodske kape i ogjavlja. Zusammenfassung: Japodische Kappen und Kopfbedeckungen. *VAMZ*, 3/1968: 29–52.
 - 1983. Srednje brončano doba u Lici i Bosni. U: *PJZ*, 4, (ur. A. BENAC), 1983: 242–270.
- DULAR, J. 1978 – Poskus kronološke razdelitve dobovskega žarnega grobišča. Zusammenfassung: Versuch einer Einteilung des Urnenfeldes in Dobova. *AVes*, 29/1978: 36–43.
- EBERT, M. 1908 – Der Goldfund von Dálj. *JÖAI*, 11/1908: 259–276.
- EGG, M. 2005 – Die Wiederentdeckung eines osthallstädtischen Fürstengrabes. Anmerkungen zum Fürstengrab im Hartnermichelkogel 1 bei Kleinklein (Gem. Grossklein, Bez. Leibnitz) in der Weststeiermark. *JbRGZM*, 51–1/2004 (2005): 93–126.
- GABROVEC, S.
- 1975. Začetek halštatskega obdobja v Sloveniji. Zusammenfassung: Der Beginn der Hallstattzeit in Slowenien. *AVes*, 24/1973 (1975): 338–384.
 - 1983. Jugoistočnoalpska regija. U: *PJZ*, 4, (ur. A. BENAC), 1983: 21–96.
- GABROVEC, S. – KRUH, A. 2006 – GABROVEC, S. – A. KRUH – I. MURGELJ – B. TERŽAN. Stična II/1, Gomile starejše železne dobe. Katalog. *KatMon*, 37, 2006.
- GLEISCHER, P. 1997 – Spätbronze- und eisenzeitliche Fundstellen um Warmbad Villach, *Neues aus Alt-Villach* (Villach), 34/1997: 55–86.
- GRAHEK, L. 2004 – Halštatska gomila na Hribu v Metliki. Summary: A Hallstatt tumulus at Hrib in Metlika. *AVes*, 55/2004: 111–206.
- GUBA, S. – V. SZEVEŘÉNYI 2007 – Bronze Age Bird Representations from the Carpathian Basin. *Communicationes archaeologicae Hungariae* (Budapest), 2007: 75–110.
- GUMĂ, M. – O. POPESCU 1995 – O necropolă din prima epocă a fierului la Iaz (com. Obrja, jud. Caraș-Severin). *Analele Banatului* (Timișoara), 4/1995: 244–284.
- HANSEN, S. 1994 – Studien zu den Metalldeponierung während der älteren Urnenfelderzeit zwischen Rhôneental und Karpatenbecken. *UPA*, 21/1994.
- v. HOCHSTETTER, F. 1881 – Ueber einem Kesselwagen aus Bronze aus einem Hügelgrab von Glasi-nac in Bosnien. *MAGW*, 10/1881: 289–299.
- HOFFILLER, V. 1909 – Staro groblje u Velikoj Gorici. *VHAD*, 10/1908–9: 120–134.
- HOFFILLER, V. 1938 – Dalj. *Corpus Vasorum antiquorum*. Yougoslavie, 2. Paris, 1938.
- KALICZ-SCHREIBER, R. 1991 – Das spätbronzezeitliche Gräberfeld von Budapest (Ungarn). *PZ*, 66–2/1991: 161–196.

- KARAVANIĆ, S. 2009 – The Urnfield Culture in Continental Croatia. *BAR IS*, 2036, 2009.
- KEMENCZEI, T. 1981 – A prügyi koravaskori kincselet. Der früheisenzeitliche Hortfund von Prügy. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (Budapest), 1981: 29–41.
- KEMENCZEI, T. 1999 – Spätbronzezeitliche Goldschatzfunde. U: *Prähistorische Goldschätze aus dem Ungarischen Nationalmuseum*. Hrsg.: KOVÁCS, T. – P. RACZKY. Frankfurt a. M., 1999: 63–79.
- KOSSACK, G. 1954 – Studien zum Symbolgut der Urnenfelder- und Hallstattzeit Mitteleuropas. *RGF*, 20/1954.
- KOVACS, T. 1972 – Askoi, Bird-shaped vessels, bird-shape rattles in Bronze Age Hungary. *FolArch*, 23/1972: 7–28.
- KRIŽ, B. 1995 – *Novo Mesto pred Iliri. Novo Mesto vor den Illyrern*. Katalog razstave. Novo Mesto, 1995.
- LOŽNJAK DIZDAR, D. 2009 – *Sjeverna Hrvatska u kulturološkom okviru južne Panonije na početku starijeg željeznog doba*. Zagreb, 2009 (disertacija, rukopis).
- LJUBIĆ, Š. 1889 – *Popis Arheologičkoga odjela Nar. Zem. Muzeja u Zagrebu*, Odsjek I, Svezak I. Zagreb, 1889.
- MAJNARIĆ PANDŽIĆ, N. 1998 – Brončano i željezno doba. U: DIMITRIJEVIĆ, S. – T. TEŽAK-GREGL – N. MAJNARIĆ PANDŽIĆ. *Prapovijest. Povijest umjetnosti u Hrvatskoj*, knj. 1. Zagreb, 1998: 161–369.
- MARIJAN, B. 2002 – Razvoj simbolike vodenih ptica na primjeru prsnog nakita kasnoga brončanog i ranoga željeznog doba u Bosni i Hercegovini. *GCBI*, 32–30, 2002: 217–234.
- METZNER-NEBELSICK, C.
- 2002. Der »Thrako-Kimmerische« Formenkreis aus der Sicht der Urnenfelder- und Hallstattzeit im südöstlichen Pannonien. *Vorgeschichtliche Forschungen* (Rahden/Westfalen), 23, 2002: Verlag Marie Leidorf GmbH.
 - 2003. Der Schatz von Michalków in Galizien, Ein Beitrag zu seiner Struktur und Deutung. *Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums* (Berlin), 2003: 56–67.
 - 2004. Wo sind die Frauen der Kimmerier? Ein Beitrag zum Kulturkontakt zwischen Kaukasus, nordpontischen Steppen und Karpatenbecken am Beispiel der Frauentracht des 9. und 8. Jahrhunderts v. Chr. U: *Kimmerowie, Scytowie, Sarmaci, Ksiêga pamiêci Profesora Tadeusza Sulimirskiego*. Red.: J. CHOCHOROWSKI. Kraków, 2004: 271–297.
 - 2009. Wagen- und Prunkbestattungen von Frauen der Hallstatt- und frühen Latènzeit in Europa. Ein Beitrag zur Diskussion der sozialen Stellung der Frau in der älteren Eisenzeit. *Alpen, Kult und Eisenzeit. Festschrift für Amei Lang zum 65. Geburtstag. Internationale Archäologie, Studia honoraria* (Leidorf), 30, 2009: 237–270.
- MILIĆEVIĆ-BRADAČ, M. 2002 – Vučedolska »golubica« kao posuda. Summary: The »Dove« from Vučedol as a vessel. *OpA*, 26/2002: 71–98.
- MOZSOLICS, A.
- 1950. Der Goldfund von Velem-Szentvid. *Praehistorica* (Basel), 1, 1950.
 - 1982. Der Goldfund von Várvolgy-Felsozsid. U: *Studien zur Bronzezeit, Festschrift für Wilhelm Albert v. Brunn*. Hrsg. H. LORENZ. Mainz, 1982: 299–308: Verlag Philipp von Zabern.
 - 1985. *Bronzefunde aus Ungarn, Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely*. Budapest, 1985: Akadémiai Kiadó.

- 2000. Bronzefunde aus Ungarn, Depotfundhorizonte Hajdúböszörmény, Románd und Bükkszentlászló. *PAS* (Kiel) 17, 2000.
- MÜLLER-KARPE, H. 1959 – Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen. *RGF*, 22/1959.
- MÜLLER-KARPE, H. 1985 – Frauen des 13. Jahrhundert v. Chr. *Kulturgeschichte der Antiken Welt*, Bd. 26. Mainz a. R., 1985: Verlag Philipp von Zabern.
- NEBELSICK, L.D. 1994 – Der Übergang von der Urnenfelder- zur Hallstattzeit am nördlichen Ostalpenrand und im nördlichen Transdanubien. *RBPA*, 1, 1994: 307–363.
- NOVOTNA, M. 1984 – Halsringe und Diademe in der Slowakei. *PBF* (München), Abt. 11, Bd. 4, 1984.
- NOVOTNA, M. 2001 – Die Fibeln in der Slowakei. *PBF* (Stuttgart), Abt. 14, Bd. 11, 2001.
- PABST-DÖRRER, S. 2000 – Untersuchungen zu hallstattzeitlichen Frauentrachten mit Spiralbrillenfibeln zwischen Alpen, Karpaten und Ostsee. *Internationale Archäologie* (Rhaden), 51, 2000.
- PAHIČ, S. 1972 – *Pobrežje*. *KatMon*, 6, 1972.
- PARE, Ch.E.F. 1998 – Beiträge zum Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit in Mitteleuropa, Teil I. Grundzüge der Chronologie im östlichen Mitteleuropa (11.–8. Jahrhundert v. Chr.), *JRGZM*, 45/1998 (1999): 239–483.
- PATEK, E.
- 1968. *Die Urnenfelderkultur in Transdanubien*. Budapest, 1968: Akadémiai Kiadó,
 - 1982. Recent excavations at the Hallstatt and La Tène Hill-fort of Sopron-Várhely (Burgstall) and the predecessors of the Hallstatt culture in Hungary. *BAR IS*, 144, 1982: 1–56.
 - 1990. A Szabó János Győző által feltárt »Preszkíta« síranyag. A Füzesabony-Mezöcsát típusú temetkezések újabb emlékei Heves megyében. Die von János Győző Szabó freigelegten »preskythischen« Grabfunde. Die neuen Denkmäler der Bestattungen des Typs Füzesabony-Mezöcsát im Komitat Heves. *Agria*, 25–26/1989–1990: 61–118.
 - 1993. Westungarn in der Hallstattzeit. *Acta humaniora* (Weinheim), 1993.
- PAULÍK, J. 1965 – Súpis medených a bronzový predmetov v okresnom vlasivednom múzeu v Rimavskej Sobote. *Študijine zvesti* (Nitra), 15/1965: 33–82.
- PAULÍK, J. 1975 – K začiatkom staršej doby železnej na juhozápadnom Slovensku. Zu den Anfängen der älteren Eisenzeit in der Südwestslowakei. *ZborSlovNM*, 69, *História* 15, 1975: 19–53.
- PODBORSKÝ, V. 1970 – *Mähren in der Spätbronzezeit und an der Schwelle der Eisenzeit*. Brno, 1970.
- POTREBICA, H. 2009 – Kaptol i starije željezno doba središnje i zapadne Slavonije. U: *Slavonija, Baranja i Srijem, vrela europske civilizacije*. Zagreb, 2009: 97–103.
- PUŠ, I.
- 1971. Žarnogrobiščna nekropola na dvorišču SAZU v Ljubljani. Izkopavanja v letih 1964–1965. Nekropole der Urnenfelderkultur im Hof der Slowenischen Akademie der Wissenschaften und Künste in Ljubljana. Ausgrabungen in den Jahren 1964–1965. *Razprave* 7–1, 1971.
 - 1978. Antropomorfní obeski iz Ljubljane. Anthropomorphic Pendants from Ljubljana. *AVes*, 29/1978: 46–54.
 - 1982. *Prazgodovinsko žarno grobišče v Ljubljani*. Das vorgeschichtliche Urnengräberfeld in Ljubljana. *Razprave*, 13–2/1982.

- QUIETZSCH-LAPPE, U. 2005 – Im Museum ausgegraben – Vogelplastik der Lausitzer Kultur. *AFSB*, 47/2005: 9–19.
- RAUNIG, B. 1982 – Grob ranog željeznog doba iz Ostrožca kod Cazina. Zusammenfassung: Grab aus der frühen Eisenzeit von Ostrožac bei Cazin. *GZM, NS*, 37/1982: 1–14.
- REICH, Ch. 2005 – »Vogelmenschen und Menschenvögel« Bronzezeitliche Vogel-Mensch-Darstellungen im mittleren und unteren Donaauraum. U: *Interpretationsraum Bronzezeit, Bernhard Hänsel von seinem Schülern gewidmet*. Hrsg.: HOREJS, B. – R. JUNG – E. KAISER – B. TERŽAN. *UPA* (Bonn), 121, 2005: 231–239.
- ŘÍHOVSKÝ, J. 1982 – Das Urnengräberfeld von Podolí. *FontAM*, 15/1982.
- RYCHNER, V. 1995 – Stand und Aufgaben dendrochronologischer Forschung zur Urnenfelderzeit. U: Beiträge zur Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen. *MonRGZM*, 35, 1995: 455–487.
- SCHEIBENREITER, F. 1954 – Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Hadersdorf am Kamp, N.-Ö. *Veröffentlichungen der urgeschichtlichen Arbeitsgemeinschaft in Wien* (Wien), 2/1954.
- SCHMIDT, R.R. 1945 – *Die Burg Vučedol*. Zagreb, 1945.
- SCHNEIDHOFER, P. 2007 – Drei hallstattzeitliche Gräber aus Inzersdorf an der Treisen, Niederösterreich. *FÖ*, 45/2006 (2007): 281–305.
- SPERBER, L. 1999 – Zu den Schwertträgern im Westlichenkreis der Urnenfelderkultur: Profane und Religiöse Aspekte. U: *Eliten in der Bronzezeit*, 2. *MonRGZM*, 43,2, 1999: 605.–659.
- STARÈ, F.
– 1954. *Ilirske najdbe železne dobe v Ljubljani. Illyrische Funde aus der Eisenzeit in Ljubljana. Dela*, 9, *Sekcija za arheologijo*, 7, 1954.
– 1957. Tombes plates a urne a Dobova en Slovenie et a Velika Gorica en Croatie. *InvArch* (Bonn), 1, 1957.
– 1960. Grob 108 iz Dobove. Zusammenfassung: Grab 108 aus Dobova. *Situla*, 1/1960: 81–101.
– 1975. Dobova. *Posavski muzej Brežice* (Brežice), 2, 1975.
- STEGMANN-RAJTAR S. 1993 – Spätbronze- und früheisenzeitliche Fundgruppen des mittleren Donauebietes. *BRGK*, 73/1992 (1993): 29–179.
- STROHSCHNEIDER, M. 1976 – Das späturnenfelderzeitliche Gräberfeld von Stillfried. *Forschungen in Stillfried* (Wien) 2, 1976: 31–69.
- ŠKOBERNE, Ž. 1999 – *Budinjak, kneževski tumul. Budinjak, Princely Tumulus*. Zagreb, 1999.
- ŠKOBERNE, Ž. 2002 – Pregled pretpovijesnih arheoloških istraživanja u Žumberku. A Review of Prehistoric Archaeological Research at Žumberak. U: *Žumberak od prapovijesti do kasne antike*. Katalog izložbe. Zagreb, 2002: 32–81.
- TASIĆ, N.
– 1972. An Early Iron Age Collective Tomb at Gomolava. *AJug*, 13/1972: 27–37.
– 1973. Nalazi gvozdenog doba na Gomolavi. Istraživanja 1969–1971. godine. *RVM*, 21–22/1973: 99–123.
– 1979. Teritorijalno, kulturno i hronološko razgraničenje daljske i bosutske kulture. Territoriale, kulturelle und chronologische Abgrenzung der Kulturen von Dalj und Bosut, *Balkanica*, 10, 1979: 7–23.
- TERŽAN, B.

- 1987. Obredi in verovanja. U: *Bronasta doba na Slovenskem*. Narodni muzej Ljubljana. Ljubljana, 1987: 65–78.
 - 1987A. The Early Iron Age Chronology of the Central Balkans. A Review from the Viewpoint of the Southeastern Alpine Hallstatt. *AJug*, 24/1987: 7–27.
 - 1990. *Starejša železna doba na Slovenskem Štajerskem*. The Early Iron Age in Slovenian Styria. *KatMon*, 25, 1990.
 - 1995. Stand und Aufgaben der Forschungen zur Urnenfelderzeit in Jugoslawien. U: *Beiträge zur Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen*. *MonRGZM*, 35, 1995: 323–372.
 - 1996. Weben und Zeitmessen im südostalpinen und westpannonischen Gebiet. U: *Die Osthalstattkultur*. Akten des Internationalen Symposiums, Sopron, 1994. *Archaeolingua*, (Budapest), Bd. 7, (Hrsg. JEREM, E. – W. MEID), 1996: 507–536.
 - 1999. An Outline of the Urnfield Culture Period in Slovenia. *AVes*, 50/1999: 97–143.
 - 2003. Goldene Ohringe in der späten Bronze- und frühen Eisenzeit – Zeichen des Sakralen. *Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums* (Berlin), 2003: 68–82.
 - 2009. Kaukasisches Symbolgut in Südosteuropa – Bemerkungen zu Goldfibeln von Michalków – Fokoru – Dalj. Der Schwarzmeerraum vom Äneolithikum bis in die Früheisenzeit (5000–500 v. Chr.). *PAS*, 25, 2009: 190–216.
- TOMANIČ-JEVREMOV, M. 1989 – Žarno grobišče v Ormožu. Zusammenfassung: Das Urnengräberfeld von Ormož. *AVes*, 39–40/1988–1989 (1989): 227.–304.
- TRAJKOVIĆ, D. 2008 – *Đepfeld – nekropola starijeg gvozdenog doba kod Doroslova*. *Đepfeld – Early Iron Age Necropolis at Doroslovo*. Sombor, 2008.
- TRACHSEL, M. 2004 – Untersuchungen zur relativen und absoluten Chronologie der Hallstattzeit. *UPA Band* (Bonn) 104, 2004.
- TURK, P. 1996 – Datacija poznobronastodobnih depojev. The Dating of Late Bronze Age Hoards. U: *Depojske in posamezne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem II. Hoards and Individual Metal Finds from the Eneolithic and Bronze Ages in Slovenia* (ed. B. TERŽAN). *KatMon*, 30, 1996: 89–124.
- VASIĆ, R. 1996 – Quelques considérations sur le terme »Basarabi«. *Die Basarabi-Komplex in Mittel- und Südosteuropa*. *Kolloquium in Drobeta-Turnu Severin*. Bukarest, 1996: 15–21.
- VASIĆ, R. – V. VASIĆ 2003 – Bronzezeitliche und eisenzeitliche Vogeldarstellungen im Zentralbalkan. *PZ*, 78–2/2003: 156–189.
- VINSKI, Z. 1955 – Prethodni izvještaj o iskopavanju na »Lijevoj bari» u Vukovaru 1951., 1952. i 1953. godine. *Ljetopis JAZU* 60, Zagreb, 1955: 231–255.
- VINSKI, Z. – K. VINSKI-GASPARINI 1962 – O utjecajima istočno-alpske halštatske kulture i balkanske ilirske kulture na slavonsko-sremsko Podunavlje. Zusammenfassung: Die Einwirkungen der Ostalpen Hallstattkultur und der balkan-illyrischen Kultur im slawonisch-syrmischen Donauraum. *ARadRaspr*, 2, 1962: 263–293.
- VINSKI-GASPARINI, K.
- 1973. *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj*. *Die Urnenfelderkultur in Nordkroatien*. Zadar, 1973.
 - 1978. Osvrt na istraživanja kasnog brončanog i starijeg željeznog doba u sjevernoj Hrvatskoj. Zusammenfassung: Rückblick auf die Forschungen der späten Bronzezeit und der älteren Eisenzeit im nördlichen Kroatien. *IzdHAD*, 2, 1978: 129–146.
 - 1983. *Kultura polja sa žarama sa svojim grupama*. *PJZ*, 4, 1983: 547–667.

- ŽBONA-TRKMAN, B. – A. BAVDEK 1996 – Depojski nadbi s Kanalskega vrha. The Hoards from Kanalski Vrh. U: Depojske in pozamesne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem, II. Hoards and Individual Metal Finds from the Eneolithic and Bronze Ages in Slovenia (ed. B. TERŽAN). *KatMon*, 30, 1996: 31–71.
- ŽELLE, M. 2002 – *Žarni grobovi iz tumula 51A s nalazišta Budinjak u Žumberku*. Zagreb, 2002 (diplomski rad).
- ŽIVANOVIĆ, S. 2008 – Antropološka analiza. U: D. TRAJKOVIĆ. *Đepfeld – nekropola starijeg gvozdenog doba kod Doroslova, Đepfeld – Early Iron Age Necropolis at Doroslovo*. Sombor, 2008: 379–392.

SUMMARY

BURIALS OF FEMALE NOTABLES FROM THE YOUNGER PHASE OF THE URNFIELD CULTURE IN NORTHERN CROATIA. A CONTRIBUTION TO THE KNOWLEDGE OF FEMALE WEAR IN THE LATE BRONZE AGE IN SOUTHERN PANNONIA.

Social relations in prehistoric communities are among the most intriguing subjects in archaeology. The greatest information in analysis of social relations comes from excavated cemeteries. The Urnfield Culture, with its uniform burials, appears to present an egalitarian society, but the results of the research into the then structure of society – instituted for Southern Pannonia by B. Teržan (1995; 1999) – suggest the existence of certain differences. It is interesting that the analysis of graves from Dobova, Pobrežje and Ruše showed that it is possible to separate out (in relation to female wear finds) a larger number of rich female graves, as well as a number of females of various social status, in relation to contemporary male graves (TERŽAN 1995: 340; 1999: 119).

When separating out notable female burials, it is important to recognize general criteria according to which they were clothed and take into consideration the manner in which they were buried, as well as the structure of grave goods. In Northern Croatia, taking into account the present state of research, only a few rich burials dating from the Urnfield Culture were discovered, the graves of the late phase of the Urnfield Culture (Ha B) are taken into consideration, with the lower limit in the appearance of double loop fibulae as indicators of female wear during the Hallstatt Culture. With regard to the present state of research, cemeteries with a large number of secure grave units from the area of Northern Croatia are absent, with the exception of Vukovar.²⁹

Through the comparison of grave units from the wider Southern Pannonian area that suggest – through an anthropological analysis or, more often, grave goods³⁰ – a female burial, the following regularities were noticed, with reference to grave offerings that can be taken into consideration when discussing the equipment of notable females: diadems, hair jewelry, a large number of necklaces and pendants (table 1). We focused here on grave 3/1916 from Velika Gorica and two skeletal (!) graves from Vukovar-Lijeve Bara (320, 202). It is important to notice that we are discussing the south-

29 The excavations of the Velika Gorica and Dalj cemeteries were rescued in character (HOFFILLER 1909: 120; 1938: 2–3). Also, a large number of finds arrived to the Museum through museum commissioners so that – except for the systematic excavation of Vukovar Lijeve Bara (VINSKI 1955) and a small-scale rescue excavation in Ozalj (VINSKI-GASPARINI 1978: 135, sl. 2, 1–6; BALEN-LETUNIĆ 1981) – cemeteries with secure intact grave

units, necessary in this kind of research, were not known until the more recent excavations in Belišće, Sotin and Dolina.

30 In some of the examples there was not enough material for anthropological analysis, while in other cases they come from early excavations and the osteological material was not preserved.

-eastern margin of the Urnfield territory, which was – as a transitory area – open to influences both from the Balkan and Lower Danubian area.

The grave of a richly provided female 3/1916 from Velika Gorica suggests a combination of wear known from the south-eastern Alpine and Central Danubian area, while certain similarities are noticed with the nearby Japodian area through a large number of necklaces. A pair of (?) smaller spectacle fibulae with a figure eight, fragment of – most likely – harp fibula's spiral, four bronze swathed torques, fragment of a bronze sheet bracelet (?) and a spiral ornament for a scythe with pseudo-figure eights and a knife were all found in the grave (STARÈ 1957: Y10; VINSKI-GASPARINI 1973: T. 104, 9–21; KARAVANIĆ 2009: Pl. 67–68).³¹

Along with the fibulae that agree with the wear of the Ha B phase of the Western Pannonian circle of the Urnfield Culture, this person was provided with four torques (Fig. 1: 4–7). This custom, beside the nearby Dobova (TERŽAN 1999: 119), was observed in the Japodian area (map 1).

Two anthropomorphic pendants were attached to the bracelet of the person from the grave 320 from Vukovar (Fig. 2: 5–6). The pendants were often discussed, and their association with the special status of females was recognized by B. Teržan (1987: 77–78; 1999: 119). It is interesting to observe that, along with other forms (loop – sun, semicircle – moon, spear shape), anthropomorphic pendants are very copious, appearing in several variants throughout the entire duration of the Urnfield Culture, in the first place within numerous hoards and female burials (KOSSACK 1954: 40–41; TERŽAN 1987: 77–78; HANSEN 1994: 242, Abb. 156–158). In this case late variants of anthropomorphic pendants are of some interest, such as these from grave 320 from Vukovar, and they show the distribution on a wider area of the eastern circle of the Urnfield Culture, with the Draava as a possible communication (map 2).

The tradition of anthropomorphic pendants continued to live further in the period of the early Iron Age. This is visible in circular pendants found in Hallstatt female burials and also provided with gold earrings (or hair ornaments) with the same traditional root (TERŽAN 2003: 71, f. n. 37). I. Puš suggests a possible path for the idea of figuring parts of female wear on the example of anthropomorphic pendants appearing in the Ljubljana cemetery and parallels in Vače I a type of vessel's feet (PUŠ 1978: 49). It is interesting that in the Hallstatt period analogous specimens to these Urnfield pendants are those distributed through the North Alpine group (TERŽAN 2003: Verbreitungskarte).

Taking into consideration the combination of the wear of the deceased from the Vukovar Lijevo bara grave 320 and the fact it is a skeletal burial, without any ceramic offerings characteristic for contemporaneous incineration graves in the same cemetery, raises the question where did the impulse for such a grave ritual – for a female of some social status – come from? The wear cannot answer that question because it points towards the Urnfield Culture. Perhaps the answer can be found in the status of the person within the community?

Another notable female belonging to the same community was buried in a skeletal grave; her hair ornament (diadem), certainly a status symbol, and fibula indicate a possible origin for inhumation practice in the Dalj community. In much damaged grave 202 the diadem was found *in situ* on the deceased's head, while the bronze spectacle fibula with large number eights was found above the skeleton and probably, according to the excavator, belonged to it (1955: 237, Fig. 12).

31 The grave inventory – as published by F. Stare (1957: Y10, 11–14) and K. Vinski-Gasparini (1973: T. 104, 15–18) – also consisted of ceramic whorls, but they were

not enumerated in latest revision performed by S. Karavanić (KARAVANIĆ 2009: 62).

In Vukovar and Gomolava burials, and also in the Šarengrad hoard, we find a combination of wear (bronze sheet hair ornaments, spectacle fibulae, bracelets with overlapping ends) of the autochton communities from the late 9th and early 8th c. BC.

The heritage of local communities pertaining to the beliefs of the Urnfield Culture is recognizable in offerings in the form of ceramic birds in female burials in the Danubian area (groups Val and Dalj). A ceramic vessel in the shape of a bird comes from grave 123 in Doroslovo (TRAJKOVIĆ 2008: grave 123, 7), defined as an adult burial through anthropological analysis (ŽIVANOVIĆ 2008: 391), while, according to remaining offerings (hair ornaments and a whorl) it could be attributed to a woman. Similar finds of bird-shaped vessels were found in Batina (METZNER-NEBELSICK 2002: 151, T. 17; 4; T. 26, B 9), one specimen probably comes from Baranja (PATEK 1968: T. CI, 1–2), with three more from a grave in Budapest-Bekasmegyér (KALICZ-SCHREIBER 1991: 175; Abb. 10, 1; 20, 6a–c). Two similar askos-like vessels were found in a rich female burial (grave 54, Ljubljana) dated to Ljubljana IIa phase (BUDJA 1980: 87, Fig. 2, 1; Fig. 3, 1; GABROVEC 1983: 69, T. XII, 13–25). The form of Ljubljana vessels, according to S. Gabrovec, suggest Italic and Aegean influence (1983: 90) and they are indeed different from Danubian bird-shaped vessels that sometimes have the head of another animal (for example, the Batina specimens have a bull's head) (KOSSACK 1954: 50–52; 117–120, T. 21). Cemeteries of Este, Villanova and Picenum Cultures share a custom of putting this type of vessels in graves (KOSSACK 1954: 52).

The long tradition of making bird-shaped vessels in the Tisza and Middle and Lower Danubian area can be followed from the Early Bronze to the Early Iron Age (KOVACS 1972: 21, Fig. 2a).³² It is also recorded in childrens' and adult female burials of the incrustated pottery groups (REICH 2005: 236). During the Late Bronze Age ceramic birds were becoming rare, because their place was taken over by bronze objects (pendants, figurines, vessels) (GUBA – SZEVERÉNYI 2007: 85). Taking into account the numerous bird depictions on bronze vessels, pendants and in clearly vessel forms, their religious character is assured and their use in magical and shamanistic rituals can be assumed (MILIČEVIĆ-BRADAČ 2002; GUBA – SZEVERÉNYI 2007: 95).

If we analyze the chronology of rich female burials of the Urnfield Culture in the area of Southern Pannonia, we will find that one of the earliest is grave 289 from Dobova, variously dated from the Ha A1 to Ha B phase.³³ Then follow the burials from Pobrežje (98), Velika Gorica (3/1916) and Ruše (78, 110), where the deceased wore a saddle fibula, with some rich Ljubljana graves coming next (305, 308, 316, 319) (PUŠ 1982: 173, T. 18; T. 29; T. 24, 4–7; T. 25; T. 27; 1980). Graves 320 and 202 from Vukovar Lijeva bara can be dated to the second half of the 9th c. BC. It is interesting that both females were inhumated, although their ware (bracelets with overlapping ends, anthropomorphic pendants, spectacle fibula) suggests the affiliation with the Urnfield community affected by changes brought on with a new technological period, which is evident in the Šarengrad hoard with its iron tools, weapons and jewelry (BRUNŠMID 1900). This review must specify that the wealth of these female burials is reflected first on the items of wear accompanying the deceased in the otherworld, consisting of one or more necklaces (torques or laced saltaleons), one or more fibulae, hair ornaments and leg bangles or bracelets. The richness of the deceased's wear probably reflects her social status within the community. On the other hand, perhaps female burials with pendants and bird-shaped plastic should be observed through the religious status of the deceased.

Selective acceptance of Hallstatt customs can be recognized among different communities in the Southern Pannonian area, as well as the nurturing of Late Urnfield traditions with the importan-

32 In Croatian Danubian area, from the time of the Vučedol Culture (SCHMIDT 1945: 182; T. 50, 1; MILIČEVIĆ-BRADAČ 2002).

33 DULAR 1978: 37, combination table, opted for Ha A1, while B. Teržan believes that the grave is somewhat later (TERŽAN 1995: 339).

ce that women played in society seen on the example of rich female burials, as well as contemporaneous dual graves with a sacrificed female (TERŽAN 1999: 119).³⁴

Discussing the exceptional rich female burials in Southern Pannonia during the Late Urnfield Culture one can conclude the following: they can be recognized by a larger number of necklaces, the presence of pendants, hair ornaments and diadems, as well as ceramic bird representations. More numerous sets of ceramic ware were noticed in the Pobrežje and Doroslovo cemeteries (table 1). Parts of wear can be associated with the Urnfield Culture – the cemeteries where the deceased were buried belonged to this Culture – while some customs noticed in the deceased's equipment and mode of burial can be followed in the territories of neighboring communities (Japodian and Bosut), which is not surprising considering the position of these groups of the Urnfield Culture on its south-eastern border.

These considerations concerning notable women in the younger phase of the Urnfield Culture in the Northern Croatia are a contribution to a jubilee of Dubravka Balen-Letunić, who has always, through her work, steered, again and again, towards a more humane approach in artifact analysis; one should look beyond chronological and typological information contained in them and recognize the people who wore them or used them during their lifetime. The inventories of the burials discussed are kept in the Prehistoric collection of the Archaeological museum in Zagreb, and it was precisely she who took care of them for decades – this is my way of thanking her for her unselfish endeavor and help.

Figure 1: Velika Gorica, grave 3/1916 (after KARAVANIĆ 2009: Pl. 67–68; STARÈ 1957: Y10, 1)

Figure 2: Vukovar, grave 320 (after VINSKI – VINSKI-GASPARINI 1962: Fig. 48–53)

Figure 3: reconstruction of female wear from the grave 202 from Vukovar (drawing: K. Rončević)

Map 1: Burials with more than one necklace

Map 2: Distribution of anthropomorphic pendants of the Ha B phase

Map 3: Distribution of multi-part diadems

Rukopis primljen: 1.III.2010.
Rukopis prihvaćen: 4.III.2010.

³⁴ According to the Eastern Alpine Hallstatt custom the warrior was followed to his grave by his wife (NEBEL-SICK 1994: 345).